

Een omstreden regeringsdeelname

“Je bent de politiek ingegaan om de maatschappij te verbeteren en te veranderen naar jouw idealen. Je moet niet uit angst gaan regeren, maar toch zeker ook nooit uit angst niet meeregeren.”¹ (Boris Dittrich bij de start van het kabinet-Balkenende II)

DE GÊNANTE VAL VAN HET KABINET-BALKENENDE

Het is 15 oktober 2002. In Delft zijn de koninklijke familie en honderden genodigden uit binnen- en buitenland bijeen om afscheid te nemen van prins Claus von Amsberg. De echtgenoot van koningin Beatrix is op 6 oktober op 76-jarige leeftijd overleden en wordt deze dag bijgezet in de grafkelder van de koninklijke familie in de Nieuwe Kerk. Ook de bewindsliden van het kabinet-Balkenende zijn aanwezig. De ministers van CDA, VVD en LPF zullen na de uitvaartplechtigheid direct naar Den Haag vertrekken, waar nog diezelfde dag een ingelaste vergadering van de ministerraad staat gepland. Het is al weken een chaos in het kabinet. Na de dood van partijleider Pim Fortuyn is de LPF ontwaard in een losgeslagen groep politieke amateurs, waar onderlinge conflicten in enkele maanden tijd al tot de nodige afsplitsingen en leiderschapswisselingen hebben geleid. De machtsstrijd binnen de LPF strekt zich uit tot in de Trêveszaal, waar de ministers Bomhoff en Heinsbroek ruziën over de toekomst en het leiderschap van de partij. De ruzies binnen de LPF worden in alle openheid uitgevochten en zowel in de Tweede Kamer als in de media vraagt men zich hardop af of premier Balkenende de regie nog wel in handen heeft. Volgens ministers in het kabinet slaagt Balkenende er niet in de vergaderingen van de ministerraad in goede banen te leiden.² Als het kabinet 's avonds bij elkaar komt, wordt duidelijk dat de situatie onhoudbaar is. Een kabinet kan niet functioneren als twee ministers van dezelfde partij zo openlijk met elkaar overhoop liggen. De jonge Balkenende is niet in staat zijn ministers tot de orde te roepen, maar een kabinetscrisis op de dag van de uitvaart van prins Claus, dat gaat Balkenende

te ver. Hij besluit de vergadering te schorsen en de volgende dag verder te gaan. Die ochtend bieden de LPF-ministers Bomhoff en Heinsbroek hun ontslag aan. Hoewel premier Balkenende uit het geruzie binnen de LPF en het vertrek van de twee ministers niet meteen de conclusie trekt dat zijn kabinet tot een voortijdig einde komt, is met het vertrek van de twee kemphanen het kabinet van de nog onervaren premier niet gered. Het vertrouwen in de LPF is tot een dieptepunt gedaald, niet in de laatste plaats bij de fractievoorzitters van CDA en VVD in de Tweede Kamer, Maxime Verhagen en Gerrit Zalm. Zij zijn het die het lot van het kabinet bezegelen. VVD-leider Zalm laat de premier weten dat hij er geen vertrouwen meer in heeft om de samenwerking met de LPF voort te zetten. CDA-fractievoorzitter Verhagen sluit zich daarbij aan en daarmee is de val van het kabinet een feit. Slechts 87 dagen nadat het is aangetreden valt het doek voor Balkenende's eerste kabinet. 's Avonds biedt Balkenende de nog rouwende koningin schriftelijk het ontslag van zijn kabinet aan.

In veel commentaren op de vroegtijdige val van het kabinet klinkt door dat de Nederlandse politiek anno 2002 meer weg heeft van een slechte klucht dan van serieus landsbestuur. En dat terwijl er een jaar eerder nog niets aan de hand leek. Nederland oogde als een tevreden land, het tweede paarse kabinet zat nog stevig in het zadel, economisch ging het goed, de terreuraanslagen in de Verenigde Staten hadden nog niet plaatsgevonden en Pim Fortuyn was nog columnist van *Elsevier*. Maar de entree van Fortuyn in de politieke arena verandert alles en de verkiezingen op 15 mei 2002 zetten de politieke verhoudingen volledig op hun kop. In de aanloop naar die verkiezingen komt een ongekend publiek ongenoegen aan de oppervlakte. Een door veel kiezers ervaren kloof tussen waar 'Den Haag' over praat en wat 'de mensen op straat' bezig houdt, vertaalt zich in een afkeer van de gevestigde politieke partijen. Veiligheid en criminaliteit staan ineens hoog op de politieke agenda. Ook de immigratie- en integratieproblemen worden benoemd. Oude taboes zoals het vermelden van de etnische achtergrond van criminelen en de problemen met (allochtone) hangejuugd worden doorbroken. Vooral Fortuyn's standpunten over asielzoekers zijn voor veel mensen reden om op 15 mei op de LPF te stemmen.³ Diezelfde dag keldert PvdA van 45 naar 23 zetels, de VVD van 38 naar 24. D66 heeft net als de andere partijen geen antwoord op de opkomst van Fortuyn en halveert. Voor het eerst sinds 1994 is er winst voor het CDA. En maar liefst 26 leden van de LPF maken hun opwachting in de Tweede Kamer.

Behalve dat de verkiezingen de politieke verhoudingen op de kop zetten, is door de opkomst van en de moord op Fortuyn het politieke klimaat in Nederland gepolariseerd geraakt. Fortuyn heeft de gevestigde partijen in één klap als 'oude politiek' bestempeld en die politiek heeft

afgedaan. Hoewel het beeld van de “puinhopen van acht jaar Paars” overdreven is, weet Fortuyn zo het ongenoegen te mobiliseren. Het jaar 2002 markeert het einde van de gedepolitiseerde compromispolitiek van Paars. Die succesvolle mobilisatie van het ongenoegen en de verscherping van het politieke debat hebben ook negatieve effecten. Sommige politici en aanhangers van Fortuyn nemen zijn credo “ik zeg wat ik denk” soms wel erg letterlijk. Nederland wordt geconfronteerd met een verruwing van het debat en politici worden bedreigd. PvdA-leider Melkert verlaat meteen na de verkiezingen de politiek, korte tijd later gevolgd door VVD-leider Hans Dijkstal en GroenLinks-leider Rosenmöller. En D66? De roerige opkomst van het fenomeen ‘nieuwe politiek’ heeft één ding duidelijk gemaakt: D66 is niet langer de protestpartij die het ooit was, maar een deel van de gevestigde orde waar anderen tegen protesteren. Was D’66 (toen nog met apostrof) in 1966 nog de partij die als nieuwe, onafhankelijke beweging van buiten de kring van bestaande partijen de aanval op de gevestigde orde opende en streefde naar politieke vernieuwing, in 2002 is deze rol met succes gekopieerd door Fortuyn en zijn LPF. De democraten worden nu gezien als een onderdeel van de ‘naar binnen gekeerde Haagse politiek’. Net als de andere partijen is D66 niet in staat geweest Fortuyn een weerwoord te bieden. De LPF heeft het punt van de politieke vernieuwing van de democraten overgenomen en in het gepolariseerde klimaat komt D66 er nauwelijks nog aan te pas.

Ook het feit dat Fortuyn een ‘anti-paarse’ sfeer weet te creëren, straalt negatief af op D66. De totstandkoming van het paarse kabinet in 1994 – het eerste kabinet in de geschiedenis zonder christendemocraten – is bij uitstek de verdienste van D66 geweest. Zowel in 1994 als in 1998 is de belangrijkste boodschap van D66 aan de kiezers geweest: stem op D66 dan maken we een paars kabinet mogelijk. Maar gedurende de regeerperiodes van de twee paarse kabinetten is D66 weinig zichtbaar geweest. Ondertussen is de eigen inhoudelijke agenda verwaarloosd. En het feit dat D66 in het kabinet is gebleven nadat in 1999 één van de democratische idealen, het referendum, door toedoen van coalitiepartner VVD in de Eerste Kamer is weggestemd, heeft de democraten ook geen goed gedaan. Paarse is voor veel kiezers in 1998 al onvoldoende reden om nog op D66 te stemmen – in 2002 is het zelfs een reden om het juist níet te doen. D66 wordt nauwelijks nog als relevante partij gezien en heeft sinds 15 mei nog maar zeven zetels over. De democraten zijn dat verlies nog nauwelijks te boven of er doemen alweer verkiezingen op. Want de val van het kabinet-Balkenende betekent dat er op 22 januari 2003 vervroegde verkiezingen voor de Tweede Kamer zullen worden gehouden. Voor D66 komen deze verkiezingen veel te vroeg.

DE GRAAF WEER LIJSTTREKKER?

Sinds 1998 is Thom de Graaf het boegbeeld van de democraten. De Graaf is een aimabele D66'er, intelligent, genuanceerd en welbespraakt en een vurig pleitbezorger van de voor de democraten belangrijke onderwerpen democratische vernieuwing (gekozen burgemeester, referendum) en ethische vraagstukken (euthanasie, homohuwelijk). De Graaf wordt alom als zeer capabel beschouwd en oogste in 1998 veel lof toen hij als kersverse partijleider zijn partij na een zwaar verlies (van 24 naar veertien zetels) het tweede paarse kabinet inloodde. Maar vier jaar later zijn er binnen D66 ook twijfels over zijn leiderschap. Is De Graaf met al zijn kwaliteiten wel opgewassen tegen de nieuwe toon die met Pim Fortuyn zijn intrede heeft gedaan in het politieke debat? De 'nieuwe politiek' wordt gekenmerkt door *oneliners* en *soundbites* en de antipathie tegen de 'heersende elite' die geen oog zou hebben voor de problemen op het gebied van veiligheid en integratie eist een prominente rol op. Nuance en redelijkheid zijn 'uit', net als de 'kroonjuwelen' van D66. Er zijn ook mensen die De Graaf verwijten 'saai en grijs' te zijn en in de media 'niet over te komen'. Een deel van de D66-achterban mist bij De Graaf het charisma dat partijleiders als Hans van Mierlo en Jan Terlouw wel hadden. Dit soort sluimerende gevoelens komen doorgaans vroeg of laat aan de oppervlakte en het wachten is dan ook op het moment dat de positie van De Graaf openlijk ter discussie zal worden gesteld.

Dit gebeurt in oktober 2002, als Floor Kist, lid van de programma-commissie van D66, De Graaf en de volledige Tweede Kamerfractie in een open brief oproept om plaats te maken voor een nieuwe lichter D66'ers. Ook oud-gemeenteraadslid in Amsterdam Theo Veltman schrijft in een brief aan de leden van D66 dat het tijd is dat De Graaf opstapt.⁴ Beide verwijten de Tweede Kamerfractie dat ze onzichtbaar is, zich met de verkeerde thema's bezig houdt en het contact met de in mei verloren kiezers niet heeft weten te herstellen. "Zo kan het niet langer", schrijft Kist. "Gezien de verliezen van de afgelopen jaren is het niet waarschijnlijk dat jullie met vernieuwde energie aan de slag kunnen gaan. Daarom vraag ik jullie plaats te maken voor nieuwe mensen die wel energie willen en kunnen steken in het keren van het tij. Doorgaan op de ingeslagen weg is gewoon geen optie meer. Hoe langer we vernieuwing van de fractie uitstellen, des te moeilijker maken jullie het de partij om het weer te herstellen. Jullie strijden tegen de beeldvorming en verliezen het. Neem je verantwoordelijkheid. Geef anderen de ruimte."⁵ De onvrede van Kist en Veltman, die bij de Tweede Kamerverkiezingen in mei allebei zelf kandidaat waren, maar door de nederlaag niet zijn gekozen, komt vooral voort uit het feit dat D66 volgens de opiniepeilingen niet profiteert van de teeloorgang van de LPF en het CDA, de VVD, PvdA en SP wel. Volgens de

peilingen (die variëren van vier tot zeven zetels) moet D66 mogelijk zelfs zetels inleveren ten opzichte van de verkiezingsuitslag op 15 mei.

De oproepen van Kist en Veltman krijgen veel aandacht in de media, maar vinden nauwelijks gehoor bij de achterban van D66. Wel laat Hein Westerouen van Meeteren weten zich als tegenkandidaat tegen De Graaf in de strijd te zullen werpen (maar hij trekt zich kort daarna weer terug) en ook de namen van Europarlementariër Lousewies van der Laan en de oud-ministers Hans Wijers en Roger van Boxtel worden genoemd. Vooral Van der Laan kan bij de wat jongere aanhang binnen de partij op de nodige steun rekenen. Maar ondanks diverse verzoeken om zich te kandideren voor het lijsttrekkerschap, maakt Van der Laan eind oktober bekend geen kandidaat te zijn. In een verklaring licht Van der Laan haar besluit toe. Ze wil haar capaciteiten in Europa benutten: "Ik heb bewust voor Europa gekozen. Ik ben niet ingevoerd in de Haagse mores en thema's". Ze noemt Thom de Graaf "één van de meest betrouwbare gezichten in Den Haag" en vindt zichzelf niet de juiste persoon om de inhoud en boodschap van D66 uit te dragen. Ze overweegt wel om zich kandidaat te stellen voor de Tweede Kamer. Maar, zo stelt ze, "mijn politieke hart ligt in Europa, niet op het Binnenhof."⁶

De Graaf zelf twijfelt ondertussen over de vraag of hij zich weer kandidaat zal stellen voor het lijsttrekkerschap.⁷ De kritiek op zijn functioneren is echter niet de belangrijkste aanleiding voor zijn twijfels. De Graaf heeft een loodzwaar jaar achter de rug. De moord op collega-lijsttrekker Pim Fortuyn is emotioneel hard aangekomen. In de weken na de moord heeft De Graaf te maken gekregen met ernstige bedreigingen en heeft hij beveiliging gehad. De advocaten Spong en Hammerstein hebben in de zomer klachten ingediend tegen onder meer De Graaf, waarin ze de D66'er beschuldigen van haat zaaien. Alle hoofdrolspelers van de grote partijen zijn van het toneel verdwenen: PvdA-leider Melkert is gestopt naar aanleiding van het verlies van zijn partij en vanwege het politieke klimaat. GroenLinks-leider Rosenmöller is vertrokken vanwege de bedreigingen. VVD-leider Dijkstal is opgestapt na interne kritiek binnen de VVD.⁸ Ook De Graaf's politieke vriend Roger van Boxtel, met wie hij vier jaar lang heel nauw heeft samengewerkt, heeft besloten de politiek voor gezien te houden. En op het persoonlijke vlak is De Graaf geconfronteerd met een sterfgeval in de familie. Dit alles is De Graaf niet in de koude kleren gaan zitten. "Het was echt een heel moeilijke en zware periode", zegt De Graaf achteraf.⁹

In mei heeft D66 een forse verkiezingsnederlaag geleden. De partij is gehalveerd: van veertien naar zeven zetels. Ondanks het verlies hebben de Tweede Kamerfractie en het landelijk bestuur er bij De Graaf op aangedrongen fractievoorzitter te blijven. De Graaf heeft daar met grote aarzeling 'ja' tegen gezegd, vanuit de gedachte dat het nieuwe kabinet toch

zeker anderhalf of twee jaar zou zitten. Die tijd zou hij kunnen gebruiken om bij te komen, zichzelf te motiveren en langzaam aan het profiel van D66 weer op te bouwen. De voortijdige val van het kabinet gooit echter roet in het eten. De Graaf ziet een nieuwe verkiezingscampagne niet zitten en besluit ermee op te houden. "Ik had er de puf niet meer voor om binnen een jaar twee van die zware campagnes te voeren."¹⁰ De Graaf schrijft in een brief aan het landelijk bestuur dat hij niet beschikbaar is voor het lijsttrekkerschap.

Binnen de partijtop leidt De Graaf's besluit om te stoppen tot grote ongerustheid. Met de Tweede Kamerverkiezingen in het vooruitzicht, betekent het vertrek van De Graaf een groot risico. Een nieuwe lijsttrekker zal slechts twee maanden de tijd hebben om zichzelf te presenteren, bekendheid te verwerven en het vertrouwen van de kiezers te winnen. Die periode is eigenlijk te kort. En wie zou die nieuwe lijsttrekker dan moeten zijn? Binnen de top van de partij worden de opties op een rijtje gezet. Als De Graaf geen lijsttrekker wordt, is er eigenlijk maar één alternatief: Roger van Boxtel. De oud-minister van Grote Steden- en Integratiebeleid, die in 1997 de strijd om het fractievoorzitterschap van D66 van De Graaf heeft verloren, is de enige die voldoende ervaring en bekendheid heeft om op korte termijn het lijsttrekkerschap op zich te kunnen nemen. Maar Van Boxtel heeft die zomer het besluit genomen de politiek te verlaten en vindt het niet geloofwaardig om daar enkele maanden later alweer op terug te komen.¹¹ Van Boxtel wordt door de partijtop gepolst, maar is vooralsnog niet op andere gedachten te brengen.

Terwijl Van Boxtel als terugvaloptie achter de hand wordt gehouden, wordt De Graaf van alle kanten benaderd door partijgenoten die hem aansporen om toch weer lijsttrekker te worden. Ook voormalig partijleider Hans van Mierlo belt De Graaf. "Je moet het wel doen, we hebben niemand anders", is zijn boodschap. Nadat ook partijgenoot Jacob Kohnstamm een hele ochtend op hem heeft ingesproken, gaat De Graaf om: "Okee", besluit hij, "ik doe het nog één keer."¹² Een dag nadat Lousewies van der Laan heeft aangegeven af te zien van het lijsttrekkerschap, maakt De Graaf bekend dat hij zich toch kandidaat zal stellen voor het lijsttrekkerschap bij de komende verkiezingen. "Ik wil in de huidige stormachtige tijden duidelijk maken waar ik en mijn partij voor staan: een politiek die eerst nadenkt voordat zij wat zegt, integer blijft en zorgvuldig is", zo motiveert De Graaf zijn besluit.¹³ Maar, zegt De Graaf erbij, impliciet verwijzend naar de kritiek die de afgelopen tijd op hem is geuit, hij is wie hij is en hij kan en wil zichzelf niet volledig veranderen. Als de leden het allemaal anders willen, dan moet dat maar, maar dan moeten ze iemand anders als lijsttrekker kiezen. De Graaf maakt van de negatieve publiciteit over zijn persoon gebruik door zich te profileren als de genuanceerde politicus die eerst nadenkt voordat hij wat zegt, niet in *oneliners* spreekt

en niet meedoet aan het doen van loze beloften: "Ik weiger te denken: de wind komt vandaag van rechts, laat ik daar eens aan meedoen. Ik heb er geen zin in om met de waan van de dag van mening te veranderen."¹⁴ Voormalig partijleider Van Mierlo spreekt publiekelijk zijn steun voor De Graaf uit. "Aan Thom de Graaf is de opdracht om net zo lang de waarheid te zeggen totdat die wordt gehoord", aldus Van Mierlo.¹⁵

Op het verkiezingscongres op 16 november 2002 wordt De Graaf met overmacht tot lijsttrekker gekozen. Hij krijgt 791 van de 976 uitgebrachte stemmen. De Graaf herhaalt bij zijn verkiezing dat hij eraan hecht 'zichzelf' te kunnen blijven: "Ik ga kiezers niet paaien met halve waarheden of populisme."¹⁶ Ondanks het gemor in de achterban in de voorgaande maanden, zetten de leden van D66 de zittende Tweede Kamerleden opnieuw aan de top van de kandidatenlijst. De enige nieuwkomer bij de eerste acht kandidaten is Europarlementariër Van der Laan, die als nummer twee op de lijst en *running mate* van De Graaf tot zijn meest waarschijnlijke opvolger wordt gebombardeerd.

VERKIEZINGSPAMFLET

"We kunnen het niet iedereen naar de zin maken. En dat willen we ook niet", zo begint het verkiezingspamflet dat D66 op 1 november 2002 presenteert. Omdat de periode tot de verkiezingen te kort is om een volledig nieuw verkiezingsprogramma te schrijven, is gekozen voor een kort pamflet. Hierin hekelt D66 "de gênante politieke vertoning" van de voorgaande maanden en verzet de partij zich tegen het politieke klimaat dat is ontstaan:

"D66 is de partij van de nuance. Het redelijk alternatief. Wij stellen maatregelen voor die echt werken, en die langdurig blijven werken. Wij houden niet van incidentenpolitiek. Wij rennen niet achter de feiten aan. Op ontevredenheid reageren wij niet met holle kreten. Wij vinden een grote bek niet hetzelfde als daadkracht. Wij huldigen het ouderwetse principe van belofte maakt schuld. Wij zijn namelijk fatsoenlijk en we willen dat blijven. Daarom verkopen wij de kiezers geen dingen die we niet waar kunnen maken. Of die niet helpen."¹⁷

Het pamflet 'citeert' vragen en uitspraken van 'de burger': Ik geloof niet meer in die multiculturele samenleving! Is het wel veilig op straat? Criminelen komen altijd goed weg! Een goede woning is voor mij onbereikbaar! Kinderen leren niets meer op school! De bureaucratie moet minder! Politici, ik heb er genoeg van! Vervolgens wordt aangegeven waar D66 voor staat. Daarbij staan vier thema's centraal: respect en beschaving, verantwoord leven (duurzame ontwikkeling), investeren in kennis en een

andere politieke cultuur. Opvallend is de prominente plek die het thema respect en beschaving inneemt (het is hoofdstuk 1 van het pamflet). De democraten benadrukken het belang van tolerantie:

“Hoe we met elkaar omgaan – op straat, op school, op het werk en in het publieke debat – dat bepaalt of we onze samenleving beschaafd kunnen noemen. Respect voor anderen en onze omgeving, verdraagzaam zonder onverschillig te worden, vrije keuze van levensbeschouwing en politieke richting, ongecensureerde beoefening van wetenschap en kunst; dat zijn sociaal-liberale waarden die volgens D66 belangrijk zijn in onze maatschappij. De normen die we uiteindelijk samen afspreken – wetten en regels – gelden voor iedereen; jong of oud, autochtoon of allochtoon, rijk of arm. Met fundamentele mensenrechten mag in Nederland niet worden gesjoemeld. Dus geen vrouwen- of homodiscriminatie, geen godsdienstvaak van welke kant dan ook.”¹⁸

Van de vier thema's in het pamflet vormen onderwijs en kennis het speerpunt van de D66-campagne. D66 wil kleinere scholen, meer en beter betaalde leraren, afschaffing van het lesgeld en meer vrijheid voor scholen en ouders om het onderwijs invulling te geven. De democraten verzetten zich tegen de bezuinigingen op het onderwijs die het kabinet-Balkenende heeft voorgesteld. In het onderwijs moet juist worden geïnvesteerd, evenals in het behoud en de uitbreiding van natuurgebieden, het bevorderen van de integratie van immigranten en verbetering van de veiligheid in Nederland.

In het verkiezingspamflet staan enkele opvallende voorstellen, die moeten aangeven dat D66 meer is dan een pleitbezorger van staatsrechtelijke vernieuwing. Zoals de mogelijkheid om studenten via het doen van vrijwilligerswerk een deel van hun studieschuld terug te laten verdienen. Ook stelt de partij voor om cannabis te legaliseren en zo een einde te maken aan de “verspilling” van geld en menskracht bij de politie. Immigranten moeten verplicht een inburgeringscursus volgen en draaideurcriminelen moeten strenger worden aangepakt. Op het verkiezingscongres voegt De Graaf daar het pleidooi aan toe om de Nederlandse politie, brandweer en ambulancezorg om te vormen tot één grote veiligheidsorganisatie onder leiding van een gekozen burgemeester die verantwoording aflegt aan de burgers. De afkeer van de politiek moet volgens de democraten worden bestreden door minder en betere regelgeving, minder bureaucratie, een integere overheid en meer inspraak en betrokkenheid van burgers die zelf hun eigen keuzen moeten kunnen maken. “D66 is anders dan andere partijen”, zo schrijven de democraten in hun pamflet, “Sociaaldemocraten verwachten veel van de overheid. Conservatief-liberalen verwachten veel van de markt. Christendemocraten verwachten

veel van maatschappelijke organisaties. D66 verwacht het meest van mensen zelf. Dat is het verschil.”¹⁹

Bij de presentatie van het verkiezingspamflet maakt lijsttrekker De Graaf duidelijk dat D66 onafhankelijk de verkiezingen ingaat. Op vragen van journalisten of D66 bereid is met het CDA en de VVD te regeren, antwoordt De Graaf dat geen enkele samenwerking wordt uitgesloten. Maar, zo zegt De Graaf, “Wij helpen niemand zomaar aan een meerderheid. Als D66 voldoende zetels haalt en nodig is voor een coalitie onderhandelen wij over ons eigen programma. Natuurlijk is samenwerking met CDA en VVD niet bij voorbaat uitgesloten, maar tegen het huidige ‘Strategisch Akkoord’ heeft D66 veel bezwaren. Als partijen na de verkiezingen willen praten, weten ze waar D66 voor staat en wat we willen veranderen.”²⁰ Het ‘Strategisch Akkoord’, zo stelt De Graaf later die maand tijdens het verkiezingscongres, zal D66 nooit aan een meerderheid helpen.²¹ Toch is de deur naar een coalitie met CDA en VVD door De Graaf op een kier gezet. Als deze partijen bij de verkiezingen net geen meerderheid halen, kan D66 wellicht een rol spelen. En van D66 een machtsfactor maken lijkt de enige manier om kiezers weer oog voor de partij te laten krijgen.

JUIST NU!

Uit een Nipo-peiling op 12 december 2002, waarin D66 op vijf zetels staat, blijkt dat de partij bij de komende verkiezingen maximaal twaalf zetels kan halen (en minimaal drie). In een eerdere peiling door Maurice de Hond bleek dat twintig procent van de kiezers de standpunten van D66 onderschrijft, terwijl nog geen vijf procent zegt op D66 te zullen gaan stemmen. Die discrepantie zal de partij in de campagne niet kunnen overbruggen, maar de democraten gaan voor winst: tien Kamerzetels is het officieuze doel van de verkiezingscampagne. Afgaand op de peilingen mag de partij echter al blij zijn met handhaving van de huidige zeven zetels.

De democraten willen de kiezers een alternatief bieden voor zowel links als rechts. “Zorgvuldige en zinnige politiek waarin vrijheid, verantwoordelijkheid en respect voor elkaar centraal staan”, zo verklaart lijsttrekker De Graaf bij de start van de campagne op zaterdag 4 januari in Leiden.²² Er is maar een handjevol mensen naar de Leidse Groenordhallen gekomen om bij de campagnestart van D66 te zijn. De Graaf houdt zijn toespraak in een nauwelijks gevulde zaal, het confettikanon dat voor een feestelijke start van de campagne had moeten zorgen, wordt niet gebruikt.²³ Die geringe aandacht zal de democraten de hele campagne achtervolgen. De Graaf hekelt het in zijn ogen “bloedeloze conservatisme” van het huidige kabinet: “CDA en VVD vormen nu een weinig vruchtba-

re combinatie van polderpolitiek en boekhoudersliberalisme. Het afgelopen jaar was één grote stilstand. De wederopbouw van Balkenende bleek een afgraving.”²⁴ Maar ook de linkse oppositie krijgt kritiek van De Graaf. De plannen van PvdA, GroenLinks en SP om de economie te versterken zijn volgens De Graaf zwak en leiden bovendien tot lastenverzwaring en bureaucratie. De Graaf noemt de linkse plannen om de hypotheekrente te beperken “onzalig” en roept de andere partijen op om zich met D66 sterk te maken voor het afschaffen van de overdrachtsbelasting voor starters op de woningmarkt.²⁵

Onderwijs en kenniseconomie staan centraal in de campagne van de democraten. Met forse investeringen wil D66 het lerarentekort tegengaan, het lesgeld afschaffen, kennisintensieve bedrijven stimuleren en de bezuinigingen op hoger onderwijs en onderzoek terugdraaien. D66 trekt hiervoor van alle politieke partijen veruit het meeste geld uit: 2,5 miljard euro. Investeren in het onderwijs is een investering in de toekomst, zo redeneren de democraten. Goed onderwijs is immers noodzakelijk voor herstel van de economie, maar ook van belang voor de bestrijding van criminaliteit en het herstel van normen en waarden. Dat laatste is het antwoord van lijsttrekker De Graaf op de door CDA-lijsttrekker Balkenende aangezwengelde discussie over normen en waarden. “Bezuinigen op het onderwijs is bezuinigen op normen en waarden”, zo verwijst De Graaf naar de bezuinigingen die het kabinet-Balkenende juist op het onderwijs heeft doorgevoerd. Daarnaast krijgt een traditioneel D66-speerpunt een plek in de campagne: mensen meer invloed geven op hun eigen leven: meer zeggenschap voor ouders over het beleid op scholen, meer zeggenschap voor gepensioneerden over de pensioenfondsen en meer zeggenschap voor iedereen als het gaat om bijvoorbeeld de verkiezing van de burgemeester. Verder krijgen milieu en natuur veel aandacht van de democraten.

Met de campagneslogan ‘Juist nu!’ probeert D66 de kiezers over te halen om, juist in deze politiek gezien turbulente tijden, op een genuanceerde partij te stemmen. Zeker nu de LPF een instabiele partij is gebleken, willen de democraten laten zien dat juist zij dé betrouwbare en vernieuwingsgezinde partij zijn. Om die boodschap over te brengen zijn ook minder bescheiden slogans zoals ‘Het beste alternatief!’ en ‘Het enige alternatief!’ overwogen. Het is echter maar de vraag of een andere slogan de partij aan meer zichtbaarheid zou hebben geholpen. In verkiezingscampagnes is het immers cruciaal om als factor van betekenis te worden beschouwd. En daar zit voor D66 in de aanloop naar de verkiezingen het probleem. Met zeven zetels in de Tweede Kamer behoort D66 tot de kleine partijen en wordt ze niet gezien als een potentiële regeringspartij. D66 wordt daarom niet uitgenodigd om deel te nemen aan de grote lijsttrekkersdebatten bij de NOS en RTL. Dit tot frustratie van lijsttrekker De

Graaf: "Ergens heeft iemand op een onbewaakt moment in Hilversum besloten dat deze verkiezingen maar zes partijen meetellen en D66 niet. Democratie wordt geregeerd door programmamakers", zo reageert De Graaf.²⁶ Voor de democraten is de afwezigheid bij de grote debatten een enorme handicap. De verkiezingscampagne van 2003 is meer dan ooit een strijd die op televisie wordt gestreden. Dat de commerciële zender RTL zich tot de grote partijen beperkt, is tot daar aan toe, maar de uitsluiting van D66 door de uit publieke middelen gefinancierde NOS komt deze omroep op een boze brief van partijvoorzitter Pechtold te staan. Pechtold vindt het onaanvaardbaar dat zendercoördinatoren bij de publieke omroep bepalen welke partijen wel en welke niet worden uitgenodigd. Daarmee doen zij aan politieke beïnvloeding, zo meent de partijvoorzitter.²⁷ Maar de boze brief mag niet baten. De Graaf mag wel aanschuiven bij enkele debatten op de radio en in actualiteitenprogramma's op radio en televisie, maar tijdens het gecombineerde lijsttrekkersdebat van het televisieprogramma Buitenhof en Radio 1, twee weken voor de verkiezingen, schittert D66 door afwezigheid. Ook bij het traditionele lijsttrekkersdebat aan de vooravond van de verkiezingen is D66 niet welkom. Het campagne-team van D66 laat zich echter niet uit het veld slaan. De democraten kopen alle reclamezendtijd vóór en na het debat van Buitenhof en Radio 1 op. Dit levert de partij rondom beide debatten bijna vijf minuten zendtijd op, waarin De Graaf zonder onderbroken te worden door andere lijsttrekkers het standpunt van zijn partij naar voren kan brengen en, achteraf, commentaar kan geven op het debat.

Ondanks het feit dat De Graaf en zijn *running mate* Van der Laan tijdens een aantal televisieoptredens de gelegenheid krijgen om de D66-boodschap uit te dragen en de democraten met folders en verkiezingskranten in het hele land campagne voeren, resulteert dit niet in een stijging in de opiniepeilingen. De laatste twee weken voor de verkiezingen stijgt de PvdA onder leiding van lijsttrekker Bos bovendien zodanig in de peilingen, dat de voortzetting van de samenwerking tussen CDA en VVD onder druk komt te staan. Als gevolg van deze opmerkelijke ontwikkeling in de kiezersvoorkeuren (de PvdA heeft een jaar eerder nog fors verloren) beperkt de verkiezingscampagne zich tot de vraag of er na de verkiezingen een centrumlinks dan wel centrumrechts kabinet zal komen. De Graaf: "Binnen acht maanden nadat de PvdA werd gehalveerd, lopen we nu weer de kans dat de PvdA de grootste partij van Nederland wordt. Het lijkt of de kiezer van hype naar hype swingt", zo zegt hij in een interview in *NRC Handelsblad*. De D66-leider maakt zich ondertussen ernstig zorgen over het politieke klimaat in Nederland. "Ik ben bezorgd dat we in Nederland een antiliberaal revolutie meemaken op dit moment. De Nederlandse vrijzinnige samenleving met de grote waarde die we hechten

aan burgervrijheden en aan de balans tussen die vrijheden en overheids-ingrijpen, die staat ontzettend onder druk.”²⁸

De verkiezingsstrijd wordt een nek-aan-nekrace om de grootste partij van Nederland te worden. De laatste weken draait het alleen nog maar om de vraag: wie wordt de nieuwe premier: CDA-leider Balkenende of Job Cohen, die door PvdA-lijsttrekker Bos naar voren is geschoven? Dit tot ergernis van D66-lijsttrekker De Graaf, die erop wijst dat Tweede Kamerverkiezingen niet gaan over welke partijen straks gaan regeren of wie er premier wordt. De Graaf: “Het gaat natuurlijk allang niet meer om de inhoud. Het gaat alleen nog maar om hoe vaak lijsttrekkers op televisie zijn, of ze een beetje kunnen lachen of juist te veel, over wie er premier in Nederland zou kunnen worden. En uiteindelijk heel plat gewoon om de machtsvraag.”²⁹ De minister-president wordt in Nederland niet rechtstreeks gekozen en dus moeten de andere partijen volgens De Graaf ook niet doen alsof dat wel het geval is. “Dezelfde partijen die nu de kiezers zeggen: het wordt Job of het wordt JP houden al sinds mensenheugenis een echt democratische keuze tegen. Ze moeten niet denken aan een rechtstreeks gekozen minister-president. Ze draaien de kiezer een rad voor ogen, ze spelen doen alsof.”³⁰ Twee dagen voor de verkiezingen kondigt De Graaf aan dat D66 na de verkiezingen een initiatief wetsvoorstel zal indienen om de minister-president voortaan rechtstreeks te kiezen. De Graaf: “De minister-president wordt in Nederland niet gekozen. Het is niet ondenkbaar dat VVD en CDA een meerderheid halen, terwijl de PvdA de grootste wordt. Wie PvdA stemt vanwege Cohen zal zich dan goed bekocht voelen wanneer Balkenende het bordes betreedt. Wie de minister-president wil kiezen heeft woensdag maar één keus en dat is D66.”³¹ Aan het slot van de campagne roept De Graaf de andere politieke partijen op om boodschap die de kiezers in 2002 hebben afgegeven en waarin de onvrede over de Haagse politiek zo prominent naar voren is gekomen, gezamenlijk een vervolg te geven.

“Laten we ophouden met die loze beloften en gewoon kiezen voor de inhoud. En laten we ons gewoon houden aan wat we hebben toegezegd. Als iets vorig jaar wel is gebleken, is het wel de onvrede van kiezers met Den Haag. Het was het jaar van de opkomst van Fortuyn en de afgang van zijn erfgenamen. Pim Fortuyn en D66 waren het op één punt volkomen eens: Onze democratie is hopeloos verouderd. We moeten af van de Haagse partijdemocratie, die mensen vooral buiten sluit en vooral met zichzelf bezig is, met anonieme Kamerleden en invloedrijke ambtenaren. En we moeten toe naar invloed van burgers, naar een democratie van mensen. Ik roep de politieke partijen op om zich af te vragen hoe lang we hier me door kunnen gaan. Net zolang totdat politiek in Nederland een volkomen farce is geworden? Ik roep

hierbij alle politieke partijen op om te komen tot een Pact voor de Nieuwe Democratie. Geef de invloed terug aan de burger, laat de kiezer ook echt wat te kiezen hebben. Laten we Haagse bureaupolitiek vervangen door een democratie van mensen! Met minder ministers die beter hun verantwoordelijkheid kunnen waarmaken, met een minister-president die een echt mandaat heeft van de bevolking, met een ander kiesstelsel waar ieder Kamerlid zelf knokt voor de zetel, met minder beleidsambtenaren en meer betrokkenheid van belanghebbenden. En met rechtstreekse invloed van mensen op de veiligheidsplannen in hun eigen wijk, met directe zeggenschap van gepensioneerden over hun eigen pensioenfondsen, met leraren en ouders die zelf iets te zeggen hebben over het onderwijs op school. Soms lijkt het er op dat deze verkiezingen niet onze verkiezingen zijn. Maar ik heb vertrouwen in de kracht van de argumenten, de kracht van D66. Er is een alternatief, D66 Juist nu!³²

ÉÉN ZETEL VERLIES

Ondanks de stortvloed aan opiniepeilingen die in de weken voorafgaand aan de verkiezingen zijn verschenen, kennen de verkiezingen op de avond van woensdag 22 januari toch nog een onverwachte uitslag. Opnieuw laat de uitslag een heel ander beeld zien dan de vorige verkiezingen. Met Wouter Bos als nieuwe lijsttrekker maakt de PvdA het grootste deel van haar verlies in 2002 weer goed en is met een winst van achttien zetels (van 24 naar 42) de grote winnaar. Het CDA wordt met 44 zetels echter opnieuw de grootste partij. Na de enorme nederlaag die beide partijen een jaar eerder leden, zijn CDA en PvdA terug in het centrum van de macht. De politieke verhoudingen 'normaliseren' zich weer ten opzichte van de turbulente verkiezingen in mei 2002. De LPF, de splijtzwam in het kabinet-Balkenende, heeft het vertrouwen van veel kiezers verloren en valt terug van 26 naar acht zetels, de VVD wint vier zetels en komt op 28. De strijd tussen CDA, PvdA en VVD over de vraag wie de grootste partij zou worden en welke regeringscoalities er na de verkiezingen mogelijk zouden zijn, gaat ten koste van de kleinere partijen. GroenLinks verliest twee zetels en komt net als de LPF op acht. De SP, die in de peilingen lange tijd op forse winst stond, blijft uiteindelijk gelijk op negen zetels. De ChristenUnie komt op drie zetels, de SGP blijft stabiel op twee en Leefbaar Nederland verdwijnt uit de Tweede Kamer. D66 verliest één zetel en komt daarmee op zes. Procentueel scoort de partij met 4,1 procent nog net iets lager dan bij eerdere dieptepunten: in 1972 en 1982 haalden de democraten eveneens zes zetels met respectievelijk 4,2 en 4,3 procent. D66 slaagt er niet goed in om de kiezers van 2002 vast te houden. Slechts 47

procent van de mensen die in 2002 op D66 hebben gestemd, kiezen in 2003 ook weer voor de democraten.³³

Als de voorlopige uitslag bekend is, neemt lijsttrekker De Graaf het woord in het Haagse café Greve, waar de democraten bijeen zijn. Hij wijt het verlies aan het feit dat D66 te weinig gelegenheid heeft gekregen om haar verhaal te doen en aan de strijd tussen de lijsttrekkers Balkenende en Bos. De uitspraak dat D66 in deze omstandigheden een kabinet van CDA en VVD niet aan een meerderheid zal helpen, wordt door de aanwezige leden met gejuich ontvangen. Maar het wordt stil als De Graaf uit het verlies van die ene zetel de conclusie trekt dat voor hem het moment is gekomen om het partijleiderschap van D66 neer te leggen. "Als de uitslag zo blijft als hij nu is, zal ik mij niet herkiesbaar stellen als fractievoorzitter."³⁴ De Graaf wil wel deel uit blijven maken van de nieuwe fractie, maar neemt de verantwoordelijkheid op zich voor het derde verlies van D66 op een rij en het tweede onder zijn leiding.

In de tijd van het paarse kabinet was De Graaf, samen met zijn collega's Dijkstal (VVD) en Melkert (PvdA), nog één van de belangrijkste spelers aan het Binnenhof. Dijkstal en Melkert zijn na de verkiezingen in 2002 opgestapt en drie maanden voor de verkiezingen wilde ook De Graaf eigenlijk geen lijsttrekker meer zijn. Mede op aandringen van partijgenoten heeft hij de partij toch nog een keer aangevoerd, maar het heeft hem heel veel moeite gekost. De Graaf: "Ik vond het heel zwaar. Ik heb die campagne niet echt met plezier gedaan."³⁵ Het verlies van één zetel biedt De Graaf een uitweg uit de lijdensweg van het voorafgaande jaar. De Graaf: "Toen we weer een zetel verloren, dacht ik bij mezelf: nu nog blijven zitten is voor mezelf niet verkoopbaar, ik heb de motivatie ook niet meer. De tweede nederlaag achter elkaar, ik kon er zelf niet zo heel veel aan doen, omdat we nergens meer gehoord werden, maar dan moet je de consequentie trekken."³⁶

Partijvoorzitter Pechtold, die er tot dan toe van uit is gegaan dat hij als partijvoorzitter samen met De Graaf als fractievoorzitter de komende jaren leiding zal geven aan D66, is het niet eens met het besluit van De Graaf om het fractievoorzitterschap neer te leggen. "Ik vond het niet nodig dat Thom weg ging en ik vond het ook niet wenselijk. Voor de partij. Ik snap het gevoel van murwheid en de emoties over alles wat er gebeurd was. Maar ik vond het onnodig en ook onwenselijk."³⁷ Dat vinden meer democraten, maar De Graaf's besluit staat vast. Terwijl de democraten hun verdriet over de verkiezingsuitslag aan de bar verdrinken, vragen verschillende partijprominenten zich af: als De Graaf weg gaat, wie moet dan de partij gaan leiden? Ongetwijfeld zal niemand het zich tijdens deze verkiezingsavond realiseren, maar het is deze cruciale vraag die het wel en wee van D66 gedurende de volgende drie-en-een-half jaar zal bepalen.

Door het vertrek van de De Graaf ontstaat een machtsvacuüm bij de democraten, met uiteindelijk grote gevolgen.³⁸

EEN ONGELUKKIGE START

De dag na de verkiezingen komt de nieuwe fractie van D66 bijeen op de kamer van De Graaf. De nieuw gekozen zespersoons fractie bestaat naast De Graaf uit Lousewies van der Laan, Boris Dittrich, Bert Bakker, Francine Giskes en Boris van der Ham. De kater van de verkiezingsuitslag is nog allerm minst verdwenen als de belangrijke vraag op tafel komt wie Thom de Graaf opvolgt als fractievoorzitter. Tegen alle verwachtingen in wordt dat niet De Graaf's *running mate* Lousewies van der Laan, nummer twee op de kandidatenlijst. Een maand eerder heeft Van der Laan nog aangegeven zichzelf wel als opvolger van De Graaf te zien. "Ik voel me een beetje de *vicepresidential candidate* op deze plek. Als Thom de Graaf vertrekt, zal ik niet voor zijn positie terugschrikken," zei ze toen in een interview.³⁹ Dat Van der Laan zich zo openlijk als zijn opvolger heeft opgeworpen, is door De Graaf – en ook door anderen binnen de top van de partij – niet erg gewaardeerd. De relatie tussen de lijsttrekker en zijn nummer twee is al niet bijster goed.⁴⁰ De Graaf en Van der Laan zijn twee heel verschillende typen politici: De Graaf staat bekend als redelijk, genuanceerd en inhoudelijk, terwijl Van der Laan een meer Amerikaanse stijl hanteert, principiëler en meer gericht op imago. Maar Van der Laan heeft ook veel aanhangers binnen de partij en is als nummer twee op de lijst de eerste kandidaat die voor het fractievoorzitterschap in aanmerking komt. Voorafgaand aan het fractieoverleg vraagt De Graaf aan Van der Laan of ze beschikbaar is.⁴¹ De Graaf: "Als aftredend fractievoorzitter heb ik tegen Lousewies gezegd: jij staat tweede op de lijst, het is aan jou: als jij zegt: ik wil fractievoorzitter worden, dan is dat het meest voor de hand liggend. Maar Lousewies durfde niet. Toen het puntje bij het paaltje kwam, deed ze het niet."⁴² Van der Laan wil zich als nieuwkomer in Den Haag eerst inwerken en ontwikkelen tot een goed Kamerlid. Van der Laan: "Het leek me niet handig. Ik kwam uit het Europees Parlement, ik wist nog heel weinig van Nederland en de Nederlandse politiek. Ik moest nog van alles leren."⁴³ Omdat Van der Laan afvalt, geven twee andere fractieleden aan beschikbaar te zijn voor het fractievoorzitterschap: Boris Dittrich en Bert Bakker. Het komt aan op een hoofdelijke stemming. Van der Laan en Van der Ham steunen Dittrich, De Graaf en Giskes steunen Bakker. Het is dus drie tegen drie. Nu de stemmen staken, geeft De Graaf de doorslag: hij trekt zijn steun voor Bakker in. Daarmee is het drie tegen twee en wordt Dittrich de nieuwe fractievoorzitter van D66.⁴⁴ Afgesproken wordt dat naar buiten toe zal worden gezegd dat Dittrich unaniem door de fractie als voorzitter gekozen is.⁴⁵ En dus wordt tijdens de pers-

conferentie in Nieuwspoort die donderdagmiddag gemeld dat Dittrich de enige kandidaat voor het voorzitterschap was en met algemene stemmen is gekozen. Ook op de website van D66 is dit de officiële lezing: "De nieuwe fractie heeft hem met algemene stemmen aangewezen."⁴⁶

De 47-jarige Boris Dittrich was bij de verkiezingen de nummer drie op de kandidatenlijst van D66. Hij zit sinds 1994 in de Tweede Kamer en heeft zich sindsdien ontwikkeld tot één van de meest geciteerde volksvertegenwoordigers. Dittrich wordt gezien als 'mediageniek' en heeft zich de afgelopen jaren vooral op het gebied van justitie, asielbeleid en medisch-ethische kwesties onderscheiden. De openstelling van het huwelijk voor homo's is voor belangrijk deel zijn verdienste, hij speelde een belangrijke rol bij de totstandkoming van de euthanasiewet en hij heeft initiatiefwetten tegen *stalking* en voor spreekrecht van slachtoffers in de rechtszaal op zijn naam staan. De bevlogen Dittrich is een ander type politicus dan De Graaf en dat verschil in stijl zal al snel blijken. Al bij zijn aantreden maakt Dittrich duidelijk dat hij D66 anders zal gaan profileren. Dittrich: "Ik ga ons gedachtegoed op een andere manier neerzetten. We moeten als D66 een meer activistische houding krijgen. Het is heel goed als je het laat zien als je je ergens kwaad over maakt, als je iets onrechtvaardig vindt."⁴⁷ Die houding valt goed bij onder meer Laurens-Jan Brinkhorst. Volgens de oud-fractievoorzitter en voormalig minister mag D66 zich wel wat scherper profileren: "Ik hoop dat Dittrich het lef heeft om hardere standpunten in te nemen. Een soort radicaliteit als correctie op de redelijkheid."⁴⁸ Ook van andere partijprominenten krijgt de nieuwe fractievoorzitter steun. Voormalige partijleider Van Mierlo zegt veel vertrouwen in Dittrich te hebben: "Hij is ambitieus en kan goed formuleren. De belangrijkste onderwerpen blijven voor D66 staatkundige vernieuwing, de kenniseconomie en Europa, wat tijdens de laatste campagne volledig buiten beeld bleef. Ik heb het gevoel dat Dittrich ook in die richting denkt en de juiste prioriteiten stelt."⁴⁹ Voormalig partijleider Terlouw verwacht geen grote koerswijzigingen van de nieuwe fractievoorzitter: "Het zou me verbazen als de koers onder Dittrich opeens drastisch zou veranderen. De koers is goed, het is een kwestie van accenten leggen", aldus Terlouw.⁵⁰ Accenten leggen zal Dittrich zeker gaan doen en dat zullen deels andere accenten zijn dan de partij gewend is.

Nadat Thom de Graaf op de verkiezingsavond zijn functie ter beschikking stelde, had hij nog één advies voor de nieuwe fractie: D66 moet niet willen deelnemen aan een nieuw te vormen regeringscoalitie. "Niet aan denken", zo hield hij zijn achterban voor, die met instemmend gejuich op de woorden van de vertrekkende partijleider reageerde.⁵¹ Dat instemmende gejuich zit Dittrich bij zijn aantreden als fractievoorzitter nog vers in het geheugen. "Nee", antwoordt hij dan ook stellig op de vraag of D66 geïnteresseerd is om aan een nieuwe regeringscoalitie deel

te nemen. De partij heeft een zetel verloren en daar is volgens Dittrich duidelijk uit op te maken dat de kiezers D66 niet in een nieuwe coalitie willen. De democraten hebben dan ook "heel nadrukkelijk" niet de ambitie om te gaan regeren en zullen CDA en VVD niet aan een meerderheid helpen. Dittrich: "Wij zullen hier niet op terugkomen. Wij gaan niet zo'n draai maken."⁵²

Dat stellige 'nee' zal echter van korte duur zijn. Dittrich's fractiegenoten zijn onaangenaam verrast als ze hun fractievoorzitter de deur naar regeringsdeelname zo resoluut horen dichtslaan. Daar is in het voorafgaande fractieoverleg namelijk helemaal niets over afgesproken. "Dat Boris na die fractievergadering zei dat D66 niet zou gaan regeren, is totaal niet besproken", aldus Lousewies van der Laan.⁵³ Niet dat de democraten ook maar enigszins aan regeren denken, want het ligt veel meer voor de hand dat CDA en PvdA over een nieuwe coalitie gaan onderhandelen. "Maar wat Boris tijdens de persconferentie zei, kwam voor ons, de rest van de fractie, uit de lucht vallen," zegt ook Bert Bakker.⁵⁴ Dittrich's fractiegenoten vinden het strategisch ook niet verstandig om regeringsdeelname uit te sluiten. Daarmee veroordeel je jezelf immers tot de oppositie. De Graaf: "Ik vond dat je regeren nooit helemaal moest uitsluiten. Boris heeft dat wel gedaan, maar ik vond het niet verstandig en er was ook geen afspraak over gemaakt in de fractie."⁵⁵ De nieuw gekozen fractievoorzitter voelt zich verkeerd begrepen. Dittrich: "Ik wilde de deur niet helemaal dichtgooien, maar het is wel zo naar buiten gekomen. Ik voelde er niets voor om met CDA en VVD te gaan regeren. Daar waren in de fractie wel verschillende inzichten over."⁵⁶

Al met al beleeft de Tweede Kamerfractie van D66 daags na de verkiezingen een uiterst ongelukkige start. En dat roept al meteen de vraag op of D66 met de verkiezing van Dittrich tot fractievoorzitter ook een nieuwe partijleider heeft. Thom de Graaf: "Het was evident dat we een leiderschapsprobleem zouden krijgen."⁵⁷

WONDEN LIKKEN

In de luwte na de verkiezingen houden de democraten op 8 februari hun voorjaarscongres. In de Hanzehof in Zutphen komen ongeveer vijfhonderd leden samen voor een congres waar eigenlijk niets spannends op het programma staat. Ook de media hebben even geen belangstelling voor D66: het is het eerste partijcongres sinds lange tijd waar geen televisiecamera's aanwezig zijn. Met zes zetels is D66 voor de media blijkbaar even niet relevant. De democraten likken hun wonden. Nu de verkiezingen achter de rug zijn, dient de vraag zich aan hoe de nabije toekomst van D66 eruit gaat zien. Wat wordt de koers van de partij en haar nieuwe leider?

Tijdens het congres vindt een stemming plaats over het fractievoorzitterschap van Boris Dittrich. Dit is een noviteit binnen D66 en is het gevolg van een reglementswijziging die de democraten tijdens het najaarscongres in 2002 hebben doorgevoerd. Sinds die reglementswijziging heeft het congres – het hoogste besluitvormingsorgaan binnen D66 – het recht om “een door de fractie in de Staten-Generaal of door de delegatie in het Europees Parlement gekozen voorzitter van die fractie, al dan niet te bevestigen, indien deze niet bij de daaraan voorafgaande verkiezingen tot lijsttrekker is gekozen.”⁵⁸ De gedachte achter deze nieuwe regel is dat de fractievoorzitter in de Tweede Kamer *de facto* de ‘politiek leider’ van de partij is. In een democratische partij als D66 zijn het de leden die de politiek leider kiezen. Voorafgaand aan verkiezingen gebeurt dat middels de verkiezing van de lijsttrekker. Maar bij tussentijdse wisselingen spelen de leden geen rol. Dat kan ook niet, omdat de Tweede Kamerfractie vrij is om uit haar midden een voorzitter te kiezen. Om de leden enigszins tegemoet te komen, is afgesproken dat het congres die nieuwe voorzitter kan ‘bevestigen’. Formeel houdt de fractie dus de vrijheid om zelf een voorzitter te kiezen en kan het congres zijn steun voor die keuze uitspreken. Het lijkt echter geen twijfel dat de ‘bevestiging’ van het fractievoorzitterschap wordt gezien als het aanwijzen van de ‘politiek leider’. Datzelfde ‘bevestiging’ ook mogelijk is bij de fractievoorzitter in de Eerste Kamer en de delegatieleider in het Europees Parlement, is meer voor de vorm. Het bevestigen van het fractievoorzitterschap is nog nooit eerder in de geschiedenis van D66 gebeurd en Boris Dittrich heeft dus de primeur. Nu Dittrich het fractievoorzitterschap van De Graaf heeft overgenomen, stelt het landelijk bestuur het congres voor om “de keuze van de Tweede Kamerfractie te bevestigen.”⁵⁹ Het congres stemt bij acclamatie in met het voorstel van het bestuur, waarmee Dittrich in feite tot ‘politiek leider’ wordt gekroond.

Voor Dittrich is het congres het moment waarop hij als nieuwe fractievoorzitter zijn koers kan presenteren. “Ik zie het als mijn opdracht het goede van onze partij vast te houden. Onze idealen, ons gedachtegoed, onze verworvenheden, dat wat ons al 37 jaar in de genen zit”, zegt Dittrich in zijn toespraak voor het congres. “Maar ik zie het ook als mijn opdracht ‘toe te voegen’. Nieuwe ideeën, nieuwe thema's nieuwe invalshoeken, een nieuwe aanpak.” Dat is ook nodig, vindt Dittrich, wil D66 de stem van de kiezers terugveroveren. “Want we stonden er de laatste jaren te weinig. We wisten mensen onvoldoende te bereiken, onvoldoende in hun hart te raken. We zijn er niet in geslaagd onze boodschap zo te brengen dat we meer stemmen kregen dan we kregen.” Dittrich kondigt aan politiek te zullen gaan bedrijven “met een fractie die ambitie heeft, die gedreven is en die aanpakt. Een fractie die de discussie aangaat. We zul-

len het gesprek én de confrontatie aangaan. Open en niet bang voor kritiek. Dat is het activisme waar ik voor sta.”⁶⁰

“D66 wil de democratie teruggeven aan de rechtmatige eigenaar”, zegt Dittrich, die vindt dat D66 duidelijker moet uitleggen waarom D66 voorstellen doet op het gebied van democratisering. De burger, zo stelt Dittrich in zijn congres toespraak, is immers de ‘eigenaar’ van de democratie. En “als eigenaar van de democratie wil je misschien wel van tevoren weten of je stadsbestuur het schaarse geld uit de gemeentekas wil uitgeven aan een nieuw voetbalstadion of aan betaalbare huurwoningen. Als eigenaar van de democratie wil je misschien wel gehoor vinden bij een Kamerlid, die, letterlijk, de taal spreekt van jouw stad of streek. Die weet hoe lastig het is om zonder eigen auto in een dorp in Drenthe te wonen en voor je boodschappen naar Assen te moeten, omdat hij zelf ook zijn inkopen in Assen doet. Als eigenaar van de democratie zie je waarschijnlijk ook de noodzaak wel van extra ruimte voor woningen en bedrijven, maar wil je misschien wel liever dat de Markerwaard behouden blijft en dat de regering kiest voor een kunstmatig eiland voor de kust van Noord-Holland. Of omgekeerd. Daarom blijven wij strijden voor een rechtstreeks gekozen burgemeester, voor de invoering van een districtenstelsel, voor het correctief wetgevingsreferendum.” Maar democratisering is volgens Dittrich nadrukkelijk méér dan staatsrechtelijke vernieuwing. “Op alle terreinen moeten mensen meer invloed krijgen. Invloed van ouders op de school van hun kinderen, invloed van studenten op de kwaliteit en het curriculum van hun hogeschool en universiteit, invloed van gepensioneerden op de beslissingen van hun pensioenfondsen, invloed van slachtoffers en nabestaanden van misdrijven op hun rol en ‘aanwezigheid’ in het strafproces, invloed van bewoners, winkeliers en scholen op de veiligheidsplannen van de politie in hun eigen wijk, invloed van patiënten op de gang van zaken in hun ziekenhuis invloed van televisiekijkers op het zenderaanbod op hun kabel.” Ook het onderwerp Europa moet volgens Dittrich prominenter op de politieke agenda. “Bij de burgers van Nederland ontbreekt alle besef, kennis en emotie over wat er in Brussel wordt besloten. En dat, terwijl bijna de helft van alle politieke beslissingen die ons leven in Nederland beïnvloeden, in Brussel worden genomen. Ook in de Tweede Kamer besteden we niet meer dan twee procent van alle tijd die we debatteren aan Europa. Die afstand tot Europa is gevaarlijk. Want faalt of hapert de hervorming van Europa, dan kan de desinteresse omslaan in een vijandige houding. En wij kunnen het ons niet permitteren ons van Europa af te wenden. Daarom zal de fractie in haar werk consequent de link gaan leggen met Europa en het Europese perspectief.”⁶¹

Voor het D66-congres herhaalt Dittrich dat D66 na drie verkiezingsnederlagen op een rij niet moet willen regeren. “Democraten, zolang wij

zes zetels hebben, na de derde nederlaag op rij, en zolang CDA en VVD geen vernieuwing van ons bestel willen, niets doen voor natuur en milieu, geen miljardenimpuls willen geven aan de versterking van het onderwijs en de kenniseconomie, moeten wij niet mee willen regeren.”⁶² Toch is deze passage in Dittrich’s toespraak opvallend. Dittrich kiest zijn woorden anders dan daags na de verkiezingen en lijkt daarmee bewust ruimte te willen creëren om op een later moment eventueel een andere afweging te kunnen maken. Het rijtje vernieuwing, milieu, onderwijs en kenniseconomie klinkt als een wensenlijstje. Dittrich sluit hiermee beter aan bij lijsttrekker De Graaf, die regeren met CDA en VVD voorafgaand aan de verkiezingen niet heeft uitgesloten.

Partijvoorzitter Pechtold laat op het congres weten niet teveel te willen terugkijken op de verkiezingsnederlaag op 22 januari. “Laten we eerlijk én duidelijk zijn, zes zetels is géén goede uitslag. Het is D66 wederom niet gelukt om winst te boeken. Toch heb ik nauwelijks behoefte aan lange bespiegelingen over de rol van media, peilingen en de strategie van andere partijen. Het heeft naar mijn vaste overtuiging niet gelegen aan onze inzet, zeker niet aan onze inhoud en al helemaal niet aan Thom de Graaf.” De partijvoorzitter wil juist vooruitkijken en werken aan een “robuuste toekomstagenda”. Pechtold: “De keuze voor onderwijs én kenniseconomie was een gouden keus. Naast bestuurlijke vernieuwing en natuur en milieu heeft D66 nu een derde, ijzersterk inhoudelijk thema, waarmee we ons kunnen onderscheiden. Maar er moeten er meer komen. Én de thema’s moeten verder worden ingevuld en uitgewerkt. Inhoud en natuurlijk óók aandacht voor hoe die boodschap wordt gebracht. Dát is de vernieuwingsagenda waar het landelijk bestuur voor gaat.”⁶³

Volgens Pechtold, die zijn politieke ervaring heeft opgedaan als gemeenteraadslid en wethouder in Leiden, moet D66 overal in het land zorgen dat de partij zichtbaar is, ook tussen verkiezingen in. “Niet alleen vanuit Den Haag, maar juist in de directe omgeving van kiezers: de afdeling. Het is de kortste lijn naar en van de kiezer. Zowel om standpunten neer te zetten, als om signalen op te pikken. D66 moet dáár sterker wortelen: geen Haagse bestuurderspartij. Juist ook een lokale partij met lokale *issues*. Daar zijn geen Leefbaren of andere lokale’s voor nodig. D66 moet het dualisme op lokaal niveau aangrijpen voor haar vernieuwingsvoorstellen. Geef inspraak meer kans en breidt de mogelijkheden voor het lokaal referendum uit. Voor die permanente campagne gaan we materiaal ontwikkelen voor op markten en bij stations. Maar ook zullen we inhoudelijk ondersteuning geven om dit soort lokale acties op te zetten.”⁶⁴ Pechtold wil D66 vooral op het lokale niveau versterken, met meer en actievere afdelingen. “Het aantal afdelingen mag van mij ook wel omhoog. Het is weliswaar niet makkelijk om een afdeling met één raadszetel, of soms helemaal geen, springlevend te houden. Toch ligt hier een uitdaging én

een opdracht voor over drie jaar: de gemeenteraadsverkiezingen. Ik zie het als een belangrijke taak om dan in meer plaatsen deel te nemen aan verkiezingen dan de afgelopen keer. In de afdeling moet ons nieuw talent een kans krijgen; het is onze belangrijkste voedingsbodem.”⁶⁵

Tijdens het congres wordt Els Borst benoemd tot erelid van D66. Borst is de langstzittende D66-minister ooit (twee volle regeerperioden), ze was de eerste vrouwelijke lijsttrekker van een middelgrote partij, de eerste vrouwelijke informateur in de geschiedenis en samen met Annemarie Jorritsma de eerste vrouwelijke vicepremier van Nederland. Als minister van Volksgezondheid heeft Borst, die het ministerschap ooit “een hondenbaan” noemde, onder meer de euthanasiewetgeving gerealiseerd. Borst is na Hans van Mierlo en Jan Terlouw de derde D66’er die de eer van het erelidmaatschap te beurt valt.

OP JACHT NAAR EEN EXTRA ZETEL

Terwijl de democraten zich na de teleurstellend verlopen verkiezingen in januari proberen te herpakken en CDA en PvdA onderhandelen over de vorming van een nieuwe regering, vinden op 11 maart 2003 verkiezingen voor de Provinciale Staten plaats. Deze verkiezingen krijgen altijd weinig aandacht en de opkomst is doorgaans gering. Bij de laatste provinciale verkiezingen is slechts de helft van de kiesgerechtigden komen opdagen. Deze keer zullen de verkiezingen mede in het licht van de kabinetsformatie plaatsvinden. Landelijke politici bepalen dan ook voor een niet onbelangrijk deel het gezicht van de campagne. Ook bij D66: de twaalf regio’s hebben weliswaar hun eigen verkiezingsprogramma’s, hun eigen budget en hun eigen campagnes, maar de zes Tweede Kamerleden reizen het hele land door om de regionale campagnes te ondersteunen. Vooral Boris Dittrich legt veel werkbezoeken af, om als nieuwe fractievoorzitter naams- en gezichtsbekendheid op te doen. Activiteiten waarbij Tweede Kamerleden betrokken zijn, worden bovendien gezien als de beste kans op media-aandacht. Om de campagne niet helemaal door de landelijke politiek te laten overheersen, maar juist aandacht te vragen voor regionale thema’s, heeft campagneleider Lia de Ridder voorgesteld om de zendtijd voor politieke partijen op de landelijke televisie te gebruiken voor spotjes van de regio’s. Het landelijk bestuur gaat hier echter niet in mee en kiest voor een landelijk getinte campagne onder het motto ‘D66 investeert in de toekomst’. Het grootste deel van het landelijke budget van 50.000 euro wordt dan ook besteed aan radiospotjes en advertenties in de gratis dagbladen *Spits* en *Metro*.⁶⁶ Of meer nadruk op regionale thema’s veel aan de verkiezingsuitslag veranderd zou hebben, zal nooit duidelijk worden. Feit is dat D66 op 11 maart 4,6 procent van de stemmen krijgt.⁶⁷ Dat is een half procent meer dan bij de Tweede Kamerverkiezingen in januari, reden

voor Dittrich om te concluderen dat D66 “de opgaande lijn te pakken” heeft.⁶⁸ Een overdreven optimistische reactie, want van de 38 Statenzetels die de democraten voor de verkiezingen hadden, gaan er ondanks die ‘opgaande lijn’ immers zeven verloren.

De nieuwe Provinciale Staten kiezen op 26 mei de leden van de Eerste Kamer. Lijsttrekker voor D66 is Eddy Schuyer, die sinds 1999 in de Eerste Kamer zit. Begin maart benadert de Onafhankelijke Statenfractie (OSF) de democraten met het voorstel om bij de Eerste Kamerverkiezingen een lijstverbinding aan te gaan. De Kieswet biedt die mogelijkheid: door kandidatenlijsten van twee of meer partijen met elkaar te ‘verbinden’, kunnen deze partijen sneller in aanmerking komen voor eventuele restzetels. Het landelijk bestuur van D66 wijst een dergelijke lijstverbinding niet bij voorbaat af en besluit de wenselijkheid van een combinatie met de OSF te onderzoeken. Het bestuur stelt als voorwaarden dat een lijstverbinding voor D66 getalsmatig gunstig moet zijn en er moeten “geen politieke bezwaren” tegen de OSF als ‘partner’ zijn.⁶⁹ De OSF, die één zetel in de Eerste Kamer heeft, werd bij de vorige Eerste Kamerverkiezingen in 1999 gesteund door een aantal regionale partijen zoals Noord-Holland Anders/De Groenen, Leefbaar Gelderland/De Groenen en de Fryske Nasjonale Party (FNP). Begin maart is het nog niet duidelijk of dezelfde partijen ook deze keer de OSF zullen steunen. Om die reden spreekt lijsttrekker Schuyer zich al snel uit tegen een lijstverbinding met de OSF. Wel is hij bereid om met de OSF in overleg te treden over toekomstig stemgedrag.⁷⁰

Bij de democraten slaan ze aan het rekenen. Bij een lijstverbinding met de OSF krijgt D66 er 900 punten bij terwijl er 1.543 nodig zijn voor een extra zetel. Dat levert de partij dus geen voordeel op, zo concludeert het landelijk bestuur. Voor de OSF is het, blijkt uit de berekeningen, ook niet gunstig. Alleen als ook de ChristenUnie en de SGP mee zouden doen, dan haalt de OSF mogelijk een tweede zetel in de Eerste Kamer. Maar een lijstverbinding met de kleine christelijke partijen erbij wordt door het landelijk bestuur van D66 als “niet gewenst” beschouwd.⁷¹ Kortom: aan de voorwaarde dat een lijstverbinding gunstig kan uitpakken, wordt niet voldaan. De partijtop van D66 besluit tot een andere tactiek. Als een lijstverbinding de democraten te weinig stemmen oplevert voor een extra zetel in de Eerste Kamer, wellicht kunnen de regionale partijen en onafhankelijke Statenleden ertoe worden bewogen om bij de Eerste Kamerverkiezingen niet op de OSF, maar op D66 te stemmen. De regionale partijen en onafhankelijke Statenleden zijn D66 over het algemeen gunstig gezind, zo redeneert het bestuur van D66, en ze zijn in negen provincies in de Staten vertegenwoordigd, wat bij de Eerste Kamerverkiezingen wellicht net die ene zetel extra kan opleveren. Het ‘wegkappen’ van stemmen bij de OSF is niet zomaar een balletje wat binnen de D66-

top wordt opgeworpen: er wordt daadwerkelijk een lobby op poten gezet om de regionale en onafhankelijke Statenleden te bewegen op D66 te stemmen. Bestuurslid Van Drimmelen: "We hebben geprobeerd om onafhankelijke Statenleden aan ons te binden. Dat speelt bij iedere verkiezing voor de Eerste Kamer, als je maar een paar stemmen nodig hebt voor een extra zetel en je hebt een paar onafhankelijken, waarvan je hun stem zou kunnen krijgen. Bijvoorbeeld van mensen van de Fryske Nasjonale Party."⁷² Helaas voor de democraten lopen deze pogingen op niets uit. "Ze hebben de rijen gesloten. Onze kans op een vierde zetel in de Eerste Kamer lijkt daarmee verkeken", zo concludeert het landelijk bestuur begin april.⁷³ En inderdaad: op 26 mei krijgen de democraten voldoende stemmen voor drie zetels in de nieuwe Eerste Kamer, één minder dan in de vorige periode. Het CDA verliest drie zetels en komt op twintig, de PvdA stijgt van vijftien naar negentien, de VVD zakt van negentien naar vijftien en GroenLinks van acht naar vijf. De SP verdubbelt: van twee naar vier zetels, de ChristenUnie halveert: van vier naar twee, de SGP blijft gelijk op twee zetels, de LPF haalt één zetel en de OSF blijft op één.

Eddy Schuyer, Jacob Kohnstamm en Gerard Schouw vormen samen de nieuwe Eerste Kamerfractie van D66. De OSF krijgt opnieuw één zetel. Nadat de nieuwe Eerste Kamer is geïnstalleerd besluiten D66 en de OSF al snel nauw te gaan samenwerken. Gerard Schouw: "We waren natuurlijk maar een kleine fractie en qua ideeën zat de OSF voor 99 procent op de lijn van D66. Dus we zijn al snel met z'n vieren gaan werken."⁷⁴ In feite vormen D66 en OSF vanaf dat moment één fractie en heeft D66 op die manier toch haar vierde senaatszetel. De democraten en de Onafhankelijke senaatsfractie zullen hun nauwe samenwerking acht jaar volhouden.

DEUR NAAR KABINETSDEELNAME OPEN

Tijdens zijn persconferentie daags na de verkiezingen is Dittrich helder geweest: het CDA is de grootste partij geworden en de PvdA is de grote winnaar van de verkiezingen en bijna even groot als het CDA. Het is dus aan die twee partijen om samen een regering te vormen. Een coalitie met CDA, VVD en D66 is wat Dittrich betreft niet aan de orde. Ook de kiezers zien D66 niet als een voor de hand liggende coalitiepartner. In kiezersonderzoek noemt slechts twaalf procent D66 als een eventuele partner in een nieuw te vormen regering. Van de D66-stemmers wil 29 procent dat de partij in de regering komt. Uit hetzelfde kiezersonderzoek blijkt dat 53 procent van het electoraat wil dat CDA en PvdA een coalitie gaan vormen, negen procent voelt wel voor een coalitie van CDA en VVD, acht procent wil dat de oude coalitie van CDA, VVD en LPF wordt her-

steld en vijf procent van de kiezers ziet een coalitie van CDA, VVD en D66 wel zitten.⁷⁵

Na de verkiezingen krijgt de CDA'er Piet-Hein Donner van de koningin opdracht te onderzoeken welke coalitie op een vruchtbare samenwerking met het parlement kan rekenen. Na een week komt de informateur met een tussentijds verslag: alle Tweede Kamerfracties vinden een coalitie van CDA en PvdA het meest voor de hand vinden liggen. En dus gaan deze twee partijen met elkaar om de tafel. Maar twee maanden later is er nog geen akkoord. Dittrich vindt het "tijdverspilling". "Ik geloof dat Bos en Balkenende het aan de kiezers verplicht zijn nog een serieuze poging te wagen tot een akkoord te komen; zij moeten het echt samen doen. Als de politieke wil er is, kan de precieze invulling van het beleid door deze partijen echt niet het probleem zijn."⁷⁶ Maar de formatie mislukt. Op 10 april besluit het CDA de gesprekken met de PvdA te stoppen. "Beschaamd en bizar" luidt het oordeel van Dittrich. "De kiezers zijn volledig in de steek gelaten ondanks het ruime mandaat dat CDA en PvdA hebben gekregen. Zowel Balkenende als Bos heeft gebrek aan leiderschap getoond. Onderling wantrouwen had door krachtig leiderschap overbrugd moeten worden."⁷⁷

Nu de onderhandelingen tussen CDA en PvdA op niets zijn uitgelopen, ligt de formatie ineens weer helemaal open. Dittrich herhaalt dat zijn partij geen potentiële partner voor CDA en VVD is: "D66 voelt niets voor deelname aan een CDA-VVD-kabinet. Inhoudelijk staan deze partijen op het gebied van investeren in onderwijs, natuur en milieu en het belang van Europa ver van ons af."⁷⁸ Maar de plotselinge wending in de kabinetsformatie stelt de democraten (om de woorden van partijvoorzitter Pechtold te gebruiken) voor een "duivels dilemma": Kiest D66 voor een rol als vijfde oppositiepartij (temidden van de veel grotere PvdA en oppositietijgers als GroenLinks en SP), waarbij de kans groot is dat de partij de komende periode vrijwel onzichtbaar blijft in het politieke debat, of toch voor een positie als kleinste regeringspartij, in de hoop een aantal van haar verkiezingsbeloften te kunnen realiseren? Vooralsnog hoeven de democraten zich daar het hoofd nog niet over te breken, want na het mislukken van de besprekingen met de PvdA, verklaart CDA-leider Balkenende dat hij nu streeft naar een kabinet met de VVD, mogelijk aangevuld met de LPF.⁷⁹ Een restauratie van het in oktober geflopte kabinet-Balkenende.

Op 14 april debatteert de Tweede Kamer over de formatie. In dat debat stelt Dittrich voor dat CDA-leider Balkenende een 'proeve van een regeerakkoord' schrijft. Deze proeve kan vervolgens aan de andere fracties, in de eerste plaats die van de PvdA, worden voorgelegd. Als CDA en PvdA daarover geen overeenstemming kunnen bereiken, komen volgens Dittrich andere mogelijke coalities in beeld. Dit zal de dag na het debat

ook het advies van de fractie van D66 aan de koningin zijn.⁸⁰ Maar al tijdens het debat wordt duidelijk dat CDA en PvdA niets voor het plan van Dittrich voelen. Balkenende ziet er geen heil in om weer met de PvdA aan tafel te gaan zitten, en PvdA-leider Bos legt zich daar bij neer: "Je kunt niet in je eentje gaan lijmen."⁸¹ Als Dittrich in het debat de vraag krijgt of D66 in geen geval bereid is om met CDA en VVD aan een regeercoalitie deel te nemen, antwoordt hij: "Wij hebben in een eerder stadium al gesteld dat wij er eigenlijk niets in zien. Maar stel je nu eens voor dat het verkiezingsprogramma van D66 in een nieuw regeerakkoord geschreven zou worden, zou ik dan moeten zeggen "nooit"? Wat een onzin!"⁸² Dittrich laat doorschemeren dat als CDA en VVD D66 inhoudelijk tegemoet willen komen, er met de democraten te praten valt. Wie de fractieleider van de democraten tijdens het voorjaarscongres van zijn partij heeft gehoord, weet dat het gaat om onderwijs, kenniseconomie, milieu en democratie. Dit wordt de volgende dag bevestigd in een verklaring op de website van de partij: "Voor D66 geldt dat wij alleen aan welk kabinet dan ook steun kunnen verlenen, als kenniseconomie, ecologie en democratie daadwerkelijk en ingrijpend worden verbeterd."⁸³ Dat klinkt toch heel anders dan het stellige "we doen hoe dan ook niet mee", zoals Dittrich de dag na de verkiezingen zei. Na het debat is er dan ook maar één conclusie mogelijk: D66 heeft de deur open gezet voor deelname aan een kabinet van CDA en VVD. Volgens partijvoorzitter Pechtold is er geen sprake van een 'draai' van zijn partij. "Thom de Graaf heeft als lijsttrekker vóór de verkiezingen al aangegeven dat CDA, VVD en D66 een variant zou zijn die we niet uitsloten. De kiezer kon dat dus weten. Ik kan niet ontkennen dat er door de houding van Dittrich een beeld is ontstaan van dat we dat nooit zouden doen. Maar het beeld dat we een verkiezingsbelofte hebben gebroken, is niet waar."⁸⁴

Op 15 april benoemt de koningin de CDA'er Rein Jan Hoekstra (lid van de Raad van State) en de VVD'er Frits Korthals Altes (lid van de Eerste Kamer) tot informateurs. Zij krijgen de opdracht om de mogelijkheden te onderzoeken van een kabinet van CDA en VVD en "één of meer andere partijen." In zijn gesprek met de informateurs stelt Dittrich dat mocht D66 betrokken raken bij een formatiepoging, er behalve over geld ook onderhandeld zal moeten worden over "structurele versterking van de economie, het onderwijs, de zorg, de sociale zekerheid en de democratie."⁸⁵

D66 mag zich dan bereid hebben getoond om de mogelijkheid van deelname aan een kabinet van CDA en VVD te verkennen, daarmee is nog niet gezegd dat de democraten al zeker zijn van een plek als derde coalitiepartner. VVD-leider Zalm spreekt op 16 april weliswaar een lichte voorkeur uit voor D66, bij het CDA zijn twijfels over samenwerking met D66 en staan ze meer open voor een coalitie met de ChristenUnie en

SGP. Praten met de kleine christelijke partijen ligt echter moeilijk bij de VVD-fractie, hoewel Zalm er wel voor open staat, hij wil vooral een stabiel kabinet.⁸⁶ CDA en VVD geven op 17 april aan de informateurs te kennen dat ze gesprekken willen houden met zowel D66 als met ChristenUnie en SGP. Met respectievelijk drie en twee zetels kunnen deze twee kleine christelijke partijen CDA en VVD ook aan een meerderheid in de Tweede Kamer helpen (dit is één van de twee alternatieve meerderheden, ook met LPF hebben CDA en VVD een meerderheid). Door de kleine christelijke partijen – in veel opzichten de tegenpool van de democraten – ook als mogelijke regeringspartners in beeld te houden, kan, indien de onderhandelingen met D66 daartoe aanleiding geven, druk op de democraten worden gezet. Dit leidt tot de bizarre situatie dat CDA en VVD op 23, 24, 28 en 29 april gesprekken voeren met het vrijzinnige D66, terwijl op 24 en 25 april eveneens met de orthodox-christelijke ChristenUnie en SGP wordt gesproken.

Essentieel voor samenwerking tussen CDA, VVD en de kleine christelijke partijen is overeenstemming op medisch-ethisch terrein. ChristenUnie en SGP willen op dat terrein echt geen nieuwe voorstellen, zij vinden de liberale wetgeving die de afgelopen jaren is ingevoerd al te ver gegaan. De VVD op haar beurt wil zeker weten dat er niets wordt teruggedraaid. De partijen weten overeenstemming te bereiken over een ethische paragraaf voor het regeerakkoord waar alle betrokkenen mee kunnen leven.⁸⁷ In feite wordt daarin een moratorium op medisch-ethisch gebied afgesproken. Opmerkelijk genoeg brengt deze overeenstemming niet alleen een coalitie met de orthodox christelijke partijen een stap dichterbij, maar ook een coalitie met D66. Kamerlid Bakker: “We hadden in Paars euthanasie geregeld, het homohuwelijk, de abortuspraktijk opge-rekt, dat was allemaal al gebeurd. Voor ons waren onderwijs, natuur en bestuurlijke vernieuwing veel belangrijker. Dus toen dat document op tafel lag, hebben wij gezegd dat wij daar ook onze handtekening wel onder wilden zetten. Daardoor was een deel van het CDA z'n argument kwijt om serieus te kijken of er met ChristenUnie en SGP geregeerd kon worden.”⁸⁸ De ethische paragraaf, die CDA en VVD met de ChristenUnie en SGP hebben afgesproken, zal uiteindelijk ongewijzigd in het regeerakkoord komen. Daarmee verzekeren VVD en CDA zich van steun van de kleine christelijke partijen voor die gevallen waarbij D66 haar steun aan kabinetsvoorstellen onthoudt.⁸⁹

Hoe CDA en VVD de alternatieve meerderheden gebruiken om D66 tot concessies te bewegen, blijkt al snel. Met CDA en VVD valt namelijk niet te praten over invoering van het referendum. Wel zijn de beoogde coalitiepartners bereid afspraken te maken over hervorming van het kiesstelsel en invoering van de gekozen burgemeester. De toekomstige partners maken naar buiten toe duidelijk dat D66 vooral niet moet ‘overvra-

gen'. "Als je twee van de drie punten binnenhaalt is dat voor een fractie met zes zetels een fantastische prestatie", verklaart VVD-leider Zalm.⁹⁰ Met andere woorden: het is volstrekt verdedigbaar dat de kleinste partij aan tafel het referendum laat vallen. En het werkt: in het actualiteitenprogramma Netwerk op 27 april laat Dittrich doorschemeren dat hij onder voorwaarden bereid is om het referendum te laten vallen. Op basis van een tijdelijke wet is het houden van een referendum op dat moment nog mogelijk, maar die wet loopt in de loop van de komende regeerperiode af. Definitieve invoering van het referendum vereist wijziging van de grondwet en "de realiteit is dat daarvoor geen twee derde meerderheid in het parlement bestaat", aldus Dittrich.⁹¹ Maar dit argument klopt niet: om het referendum in te voeren volstaat in eerste aanleg een gewone meerderheid in de Tweede Kamer. Pas na nieuwe verkiezingen is een twee derde meerderheid vereist en dan kunnen de verhoudingen in het parlement heel anders liggen. Maar Dittrich heeft dit argument nodig om de concessie aan de beoogde coalitiepartners te rechtvaardigen. En Dittrich's bereidheid om water bij de wijn te doen getuigt ook wel van realiteitszin. Tegelijkertijd is enige scepsis over de bedoelingen van de beoogde coalitiepartners op zijn plaats. CDA noch VVD lijkt erg blij te zijn met een – door het mislukken van de gesprekken tussen CDA en PvdA – 'gedwongen' samenwerking met de democraten. Het CDA wil eigenlijk alleen met D66 als het echt niet anders kan en ook veel VVD'ers hebben weinig op met de democraten. Tekenend voor de weerzin bij Balkenende is zijn uitspraak tegen journalisten dat D66 "hard onderhandelt", in tegenstelling tot ChristenUnie en SGP, die zich volgende CDA-voorman "coöperatiever" opstellen. Op zijn beurt geeft Dittrich aan dat CDA en VVD te weinig willen investeren in onderwijs. Zowel CDA als VVD verklaren dat zij wel degelijk geld willen uittrekken voor de kenniseconomie. Dittrich probeert dit punt echter voor D66 te claimen, want het is één van de drie pijlers waarmee hij de deelname van D66 aan het nieuwe kabinet wil rechtvaardigen.

PARTIJTOP VERDEELD

De D66-fractie in de Tweede Kamer koerst dus af op coalitieonderhandelingen met CDA en VVD. Als deze onderhandelingen slagen, zal het de eerste keer zijn in de geschiedenis van D66 dat de democraten deelnemen aan een centrumrechts kabinet. Niet eerder ging D66 een coalitie aan met CDA en VVD en nog nooit maakte D66 deel uit van een kabinet zonder de PvdA. Al snel spreken diverse partijprominenten zich uit over het eventuele avontuur. Voormalig minister en fractievoorzitter Laurens-Jan Brinkhorst is aanvankelijk tegen meeregeren: "Ik snap dat CDA en VVD liever ons erbij hebben dan die onbetrouwbare honden van de LPF. Maar

D66 heeft niets bij deze partijen te zoeken. CDA en VVD verwijzen D66 altijd naar de prullenbak. Ik acht het buitengewoon onwaarschijnlijk dat ze onze inbreng dit keer wel serieus nemen.⁹² Maar een week later heeft Brinkhorst zijn mening herzien. In het televisieprogramma Buitenhof verklaart hij dat D66 meeregeren niet bij voorbaat moet afwijzen. "Vier jaar in de oppositie is ook niet leuk", aldus Brinkhorst. En D66 kan ook als kleinste regeringspartij wel degelijk invloed uitoefenen. "Als D66 gaat meeregeren, zit het wel in een kabinet waarin het nodig is voor een meerderheid", aldus Brinkhorst.⁹³ Voormalig lijsttrekker en oud-minister Els Borst denkt niet dat dat veel uitmaakt: "Als we een vuist moeten maken is het wel een heel klein vuistje. We kunnen beter niet naar regeringsdeelname verlangen."⁹⁴ Bovendien klopt de argumentatie van D66-veteraan Brinkhorst niet: D66 is immers niet nodig voor een meerderheid. Met de LPF en ChristenUnie/SGP hebben CDA en VVD alternatieve meerderheden voorhanden. Het standpunt van Els Borst, die net als Brinkhorst in het tweede parse kabinet heeft meegemaakt hoe het werkt als je als coalitiepartij niet nodig bent voor een meerderheid, getuigt van meer realiteitszin. Het 'kleine vuistje' dat de democraten kunnen maken, zal op het moment dat het erop aankomt geen enkele indruk maken.

Bij de Jonge Democraten (JD), de politieke jongerenorganisatie die aan D66 is gelieerd, beseffen ze dat maar al te goed. De JD keert zich dan ook tegen eventuele regeringsdeelname van D66: "D66 moet geen deuren openen om VVD en CDA aan een meerderheid te helpen", aldus Daniëlle Paulssen, voorzitter van de JD. "D66 zal alleen in het kabinet zitten om het CDA en de VVD aan een meerderheid te helpen. Voor concreet beleid zit de partij er voor spek en bonen bij. CDA en VVD zoeken voor hun rechtse beleid wel de echte rechtse partijen uit, namelijk LPF en de kleine christelijke partijen."⁹⁵ Paulssen wijst erop dat er in de Tweede Kamer een rechtse meerderheid te vinden is. De Jonge Democraten vinden "eventuele deelname" aan een kabinet dan ook "politieke zelfmoord uit idealisme."⁹⁶ Als er geen stabiel meerderheidskabinet te vormen is, zien de Jonge Democraten bij voorkeur een minderheidskabinet van CDA en VVD, dat in de Tweede Kamer wisselende meerderheden zoekt. Maar ook bij de JD blijken de meningen uiteen te lopen. Als twee weken later een nieuw JD-bestuur is aangetreden, zijn ook de Jonge Democraten van mening veranderd. De nieuwe voorzitter, Vincent Verkoelen, laat weten dat de Jonge Democraten de Tweede Kamerfractie vanaf nu wel steunen in het streven naar regeringsdeelname. D66 moet wat de JD betreft wel zoveel mogelijk van haar eigen programma proberen te realiseren en de ministers van Economische Zaken en Onderwijs leveren.⁹⁷

Ook binnen het landelijk bestuur van D66 leven verschillende opvattingen over eventuele kabinetsdeelname van D66, zo blijkt uit interne correspondentie. Penningmeester Frans van Drimmelen is voorstander

van een kabinet van CDA, VVD en D66. Hij denkt zelfs dat het einde van D66 in zicht is als zijn partij niet gaat regeren: "Naar mijn gevoel gaat de partij het alleen redden als we (met voldoende inhoudelijke D66-punten) aan een regering deelnemen. Complete onzichtbaarheid achter de rug van de PvdA is naar mijn mening fataal voor D66."⁹⁸ Van Drimmelen vreest vooral de PvdA, de 'D66-achtige' uitstraling van Wouter Bos en de vernieuwing die hij de komende jaren in de PvdA verwacht. Die zal de ruimte van D66 beperken, zo verwacht hij. Internationaal secretaris Wilfried Derksen staat lijnrecht tegenover Van Drimmelen. Hij acht "regeringsdeelname niet wenselijk."⁹⁹ Na de teruggang van 24 zetels in 1994 naar zes heeft D66 bij monde van fractievoorzitter Dittrich volgens hem terecht het signaal afgegeven dat de partij niet aan een regering zal deelnemen. "Ik zie nog geen reden om daarop terug te komen. In de campagne hebben wij ons duidelijk gekeerd tegen het 'Strategisch Akkoord'. Voor dit 'Strategisch Akkoord' is nog steeds een meerderheid in het parlement. Onze regeringsdeelname verandert dat niet. De conservatieve partijen kunnen altijd terugvallen op de conservatieve meerderheid in het parlement. Dus als we even te lastig zijn, dan kunnen we zo worden ingeruild of *overruled*. Als kleinste regeringspartij zullen wij mee worden afgerekend op het regeringsbeleid waarop wij hoe dan ook slechts een zeer beperkte inbreng hebben. Ik beseft dat het alternatief ook niet aantrekkelijk is, maar mijn inschatting is dat regeringsdeelname fataal is."¹⁰⁰ Ook Van Drimmelen ziet wel risico's: "Een deel van onze achterban zal vertrekken. Er zullen echter ook nieuwe leden bijkomen." Van Drimmelen vindt dat de democraten wel "extra op onze hoede" moeten zijn en "stevige afspraken" moeten maken, want, zo stelt hij, "regeringspartners zijn per definitie onbetrouwbaar."¹⁰¹ Derksen staat overigens niet alleen, ook bestuurslid Klaartje Peters is tegen samenwerking met CDA en VVD.¹⁰² Maar de twee bestuursleden zullen hun bezwaren uiteindelijk moeten inslikken, want Van Drimmelen weet zich gesteund door een meerderheid van het landelijk bestuur. De penningmeester geeft te kennen dat hij verwacht "dat het hele bestuur één standpunt heeft en uitdraagt."¹⁰³ Dat gebeurt ook, al zal voorzitter Pechtold op het eerstvolgende partijcongres van D66 wel erkennen dat het landelijk bestuur verdeeld is over de regeringsdeelname.

BEROERING BIJ DE ACHTERBAN

Op 17 april sturen partijvoorzitter Pechtold en fractieleider Dittrich een brief over de kabinetsformatie naar alle leden van de partij. De brief komt op een symbolische dag: precies een jaar eerder, op 17 april 2002, diende het tweede paarse kabinet, bestaande uit PvdA, VVD en D66, zijn ontslag in. Sinds die tijd heeft Nederland maar 87 dagen een volwaardige rege-

ring gehad. In de brief schrijven Pechtold en Dittrich aan hun achterban: "D66 wil de problemen van Nederland stevig aanpakken. Daarvoor is het in de eerste plaats nodig om te investeren in onderwijs en de kennis-economie. Datzelfde geldt voor natuur en een duurzaam milieubeleid. Bovendien is modernisering van onze democratie harder nodig dan ooit. D66 wil daadwerkelijke veranderingen bewerkstelligen. Wij willen daarom op voorhand geen onderhandelingen over welk kabinet dan ook uitsluiten. Het gaat ons ten slotte om wat we kunnen bewerkstelligen."¹⁰⁴ Maar alleen al het vooruitzicht van onderhandelingen met CDA en VVD leidt tot beroering bij de achterban van D66. Er is de partijtop alles aan gelegen om opkomende onvrede zo snel mogelijk te ontzenuwen. Het bestuur van de partij probeert daarom de leden al in vroegtijdig stadium bij het proces te betrekken en draagvlak te creëren door op korte termijn twee ledenbijeenkomsten te organiseren. Het bijeenroepen van het congres is wat het bestuur betreft "op dit moment niet aan de orde." Dat zou volgens het bestuur "een verkeerd signaal" zijn.¹⁰⁵

De eerste ledenbijeenkomst vindt plaats in Groningen op zaterdag 26 april. Partijvoorzitter Pechtold en Tweede Kamerlid Bakker zijn naar het hoge noorden afgereisd om het standpunt van de partijtop over eventuele regeringsdeelname toe te lichten. Als één van de grootste bezwaren wordt genoemd dat D66 als regeringspartij misschien wel enkele belangrijke wensen kan realiseren, "maar het gaat er ook om, dat je straks medeverantwoordelijk wordt voor vele tientallen punten waar je van huis uit faliekant tegen was."¹⁰⁶ Veel van de ongeveer 250 aanwezigen zijn uitermate kritisch. Veel leden hebben hun bedenkingen bij een coalitie met CDA en VVD, maar ze gaan niet zo ver dat ze een veto over onderhandelingen uitspreken. Wat partijvoorzitter Pechtold betreft is het laatste woord na de onderhandelingen aan de leden. Pechtold stelt een speciaal partijcongres in het vooruitzicht als de onderhandelingen zijn afgerond. Daar kunnen de leden dan definitief 'ja' of 'nee' tegen het resultaat zeggen.¹⁰⁷

De dag na de eerste ledenbijeenkomst is partijvoorzitter Pechtold te gast op het congres van de Jonge Democraten. In zijn toespraak spreekt Pechtold van een "duivels dilemma: ga je regeren met twee partijen die in het recente verleden een zeer rechts regeerakkoord sloten of ga je achter vier of vijf andere partijen oppositie voeren?" Pechtold ontkent dat D66 wat regeringsdeelname betreft van standpunt is veranderd: "D66 heeft verkennende gesprekken met CDA en VVD over regeringsdeelname nooit uitgesloten. Maar het Nederlandse zwart-wit denken slaat toe als mijn partij, na een beschamend mislukte formatiepoging tussen CDA en PvdA, dat gesprek aan gaat. Het heet gedraai, gezwalk, onduidelijkheid of zelfs kiezersbedrog. Maar wat is er mis met een verkennend gesprek? Wat is er mis met bekijken wat je als partij concreet kunt realiseren van je politiek programma?"¹⁰⁸ Niets natuurlijk, maar dat laat onverlet dat Dit-

trich bij zijn verkiezing tot fractievoorzitter aanvankelijk wel degelijk de deur naar regeren heeft dichtgegooid en dat de partij daar – noodgedwongen – op is teruggekomen. Maar het is volgens de partijvoorzitter zeker niet zo dat D66 eenvoudigweg tekent “bij het kruisje rechtsonder”. Pechtold: “Als D66 deelneemt aan kabinetsonderhandelingen gaat het om inhoud. Dan gaat het over investeren in de kenniseconomie, het onderwijs en wetenschap. Dan gaat het om de ecologie. Dan gaat D66 voor een generaal pardon voor asielzoekers die reeds langdurig in Nederland zijn. En we zullen zeker ook wat van onze democratische kroonjuwelen (of kreunjuwelen) veiligstellen.”¹⁰⁹ In de media toont fractievoorzitter Dittrich zich ondertussen optimistisch: “Het is zeker niet zo dat wij gaan aanschuiven. Als wij meedoen, willen wij ons aandeel hebben. Van voortzetting van beleid kan geen sprake zijn. Maar als wij erin slagen een regeerakkoord te sluiten waarin voor ons herkenbare idealen zitten, dan kan ik regeringsdeelname voluit tegenover onze leden en achterban verdedigen.”¹¹⁰

Op maandagavond 28 april volgt een tweede ‘bijpraatsessie’ in de Rode Hoed in Amsterdam. Deze keer zijn partijvoorzitter Pechtold en fractievoorzitter Dittrich aanwezig. Ongeveer 500 leden komen op de bijeenkomst af, waaronder voormalig partijleider Hans van Mierlo. Het vooruitzicht van een centrumrechtse coalitie stemt hem niet gelukkig. Voor Van Mierlo is de PvdA altijd de ‘natuurlijke’ coalitiepartner van D66 geweest. Als er dan toch een centrumrechtse coalitie komt, dan wil de voormalig partijleider een “spijkerhard pakket” aan afspraken. Concreete voorstellen ten aanzien van de “versterking van de democratie” moeten daar volgens Van Mierlo onderdeel van uitmaken. Een gericht onderzoek naar de wijze waarop een gekozen minister-president verwezenlijkt kan worden, noemt Van Mierlo “wel het minste”. Van Mierlo steunt de fractie in haar wens onderhandelingen aan te gaan, maar roept hen ook op streng te zijn: “Wees hard voor jezelf. Ik weet dat het moeilijker wordt, naarmate je langer onderhandelt. Maar doe je het niet, dan word je gestraft.”¹¹¹

De sfeer tijdens de ledenbijeenkomsten typeert de ambivalente houding die binnen D66 leeft. Enerzijds vrezen veel democraten dat deelname aan een coalitie met CDA en VVD slecht zal zijn voor de herkenbaarheid van de partij, anderzijds worden de nadelen van een plek in de oppositie ook wel gezien. De meeste weerstand tegen een eventuele regeringsdeelname leeft in het noorden van het land. Bij de afdeling Groningen bestaat zoveel verzet tegen een coalitie met CDA en VVD dat de afdeling besluit om handtekeningen te verzamelen om binnen de partij een referendum over deelname aan een nieuwe coalitie mogelijk te maken. Dit tot onvrede van de partijtop, die, zoals partijvoorzitter Pechtold al aankondigde, liever ziet dat de leden het eindresultaat van de onderhandelingen beoordelen tijdens een speciaal partijcongres. Bovendien wil de partijtop

de verdeeldheid binnen de eigen gelederen niet teveel etaleren. Maar in Groningen beseffen ze dat tijdens een congres maar een deel van de leden aanwezig is. De afdeling wil alle leden in de gelegenheid stellen zich over het onderhandelingsresultaat uit te spreken en hoopt natuurlijk dat op die manier een meerderheid 'nee' zal zeggen. "Dat is de meest democratische manier. Of een meerderheid in de partij nou voor of tegen regeren is, je kunt gerust zeggen dat een behoorlijk deel zich ernstig zorgen maakt", aldus Bart Slagter, voorzitter van D66 Groningen.¹¹²

De handtekeningenactie van de afdeling Groningen mislukt. Volgens de initiatiefnemers kan de actie "op veel sympathie binnen en buiten de partij rekenen", maar veel mensen vinden de actie te laat, of hebben het gevoel dat de tegenstanders van het kabinet een achterhoedegevecht voeren. Het kabinet zou "niet meer tegen te houden" zijn, alleen het partijcongres zou nog als "noodrem" kunnen fungeren. In plaats van de benodigde 400 steunbetuigingen worden er slechts 274 binnengehaald. Op 14 mei stopt de afdeling de actie. Volgens de initiatiefnemers is er wel degelijk "een signaal afgegeven", namelijk dat een kabinet van CDA, VVD en D66 "niet zonder slag of stoot geaccepteerd" wordt. Omdat er geen ledenreferendum komt, zal de afdeling Groningen een motie indienen die het congres oproept de samenwerking met CDA en VVD te verbreken.¹¹³

COALITIEBESPREKINGEN MET CDA EN VVD

Op dinsdag 29 april, een dag na de tweede ledenbijeenkomst in Amsterdam, vergadert de Tweede Kamerfractie van D66 over het aangaan van coalitiebesprekingen met CDA en VVD. De overheersende mening binnen de fractie is: doen. Voor fractievoorzitter Boris Dittrich speelt de vraag welke rol D66 de komende jaren op het politieke toneel kan spelen een belangrijke rol. Dittrich vreest dat het voor D66 in de oppositie veel moeilijker zal zijn om in de publiciteit te komen. En publiciteit is volgens hem essentieel. Als Tweede Kamerlid heeft hij er altijd veel aandacht aan besteed om in de krant en voor de camera's te komen. "Sta je in de krant, dan is je kans op terugkeer in de Kamer groter. Ik durf bijna te zeggen: dat is doorslaggevend", zegt Dittrich in een interview in 1998.¹¹⁴ In de daarop volgende jaren weet hij vaak handig van de media gebruik te maken en is hij één van de meest geciteerde leden van de Tweede Kamer. Ook op het partijcongres op 18 mei zal hij duidelijk maken dat hij liever met D66 als regeringspartij in de schijnwerpers staat, dan als oppositiepartij aan de zijlijn te staan. Ook al is D66 binnen de te vormen coalitie veruit de kleinste partner, de partij is in het centrum van de macht verzekerd van media-aandacht. Ook voor andere fractieleden is dit een argument om te willen regeren. Als er een centrumrechts kabinet komt zonder D66, zullen de democraten met de PvdA, GroenLinks en SP in de opposi-

tie zitten en zal het moeilijk zal zijn om een eigen geluid te laten horen en voldoende zichtbaar te zijn. De Graaf: "Eigenlijk waren we te klein. Maar anders dan in Paars II waren we nu wel nodig voor een meerderheid. Dus we dachten dat we met die zes zetels méér konden afdwingen dan met die veertien zetels in Paars II. In het regeerakkoord konden we een aantal harde afspraken maken waarvoor de andere twee partijen ons nodig zouden hebben."¹¹⁵

Een tweede argument dat over tafel gaat is het antwoord op de vraag wat het alternatief is. Nu de onderhandelingen tussen CDA en PvdA zijn mislukt, zijn er nog maar twee andere mogelijkheden: herstel van de coalitie van CDA, VVD en LPF of een kabinet van CDA, VVD, Christen-Unie en SGP. Beide alternatieven zijn in de ogen van de democraten onwenselijk. De LPF is een te onstabiele partij om een regering mee te vormen en de vorige poging is al op een fiasco uitgelopen. Dat zullen CDA en VVD ook vinden en dus is de kans groot dat ze met de kleine christelijke partijen om de tafel gaan zitten. Een regering met de conservatief-christelijke partijen wordt door de vrijzinnige D66'ers helemaal als onwenselijk gezien. Nee, zo stelt fractievoorzitter Dittrich, "Nu het tussen CDA en PvdA is mislukt, hebben wij onze verantwoordelijkheid te nemen." Ook wat Lousewies van der Laan betreft moeten de democraten "niet voor hun verantwoordelijkheid weglopen. Zeker niet als de kans bestaat dat dat zootje ongeregeld van de LPF opnieuw aan de macht komt."¹¹⁶

Wat ook meespeelt is dat veel fractieleden liever met CDA en VVD gaan regeren dan met de PvdA. Bert Bakker: "Inhoudelijk hadden we een aversie tegen de PvdA opgebouwd. In Paars II vonden wij dat er wat moest gebeuren aan de WAO en aan het zorgstelsel. Maar de PvdA blokkeerde alle besluitvorming, het enige dat mocht was geld uitgeven."¹¹⁷ Ook Lousewies van der Laan wil graag een kabinet zonder de PvdA. "Ik schoof als fractievoorzitter in het Europees Parlement vaak aan bij het bewindslidenoverleg van Paars II en heb toen meegemaakt hoe de PvdA alle hervormingen blokkeerde. Dat heeft wel mijn politieke ervaring gekleurd en gezorgd dat ik ervoor was om met rechts te gaan regeren. We zouden dingen gedaan kunnen krijgen die met de PvdA niet konden."¹¹⁸ De aversie tegen de PvdA is niet de enige, maar wel één van de doorslaggevende redenen waarom de fractie open staat voor een centrumrechtse coalitie. Bakker: "We deden het omdat we ervan overtuigd waren dat het goed was voor Nederland en dat het in overeenstemming was met de hoofdlijnen van ons programma. Maar we deden het ook om los te komen van de PvdA. We wilden niet gegijzeld blijven door de PvdA. Ook omdat de PvdA niet bereid was om bestaande posities uit de oude eeuw te herzien in het licht van de nieuwe eeuw."¹¹⁹ Regeren zonder de PvdA is binnen D66 lange tijd ondenkbaar geweest. Maar aan het eind van het

fractieberaad stemt de Tweede Kamerfractie unaniem in met coalitiebesprekingen met CDA en VVD. Diezelfde middag bevestigt VVD-fractievoorzitter Zalm dat zijn partij een voorkeur heeft voor D66 als derde coalitiepartner. Het CDA geeft daarop te kennen “gelet de voorkeur van de VVD”, ook met D66 verder te willen praten.¹²⁰ De keuze voor D66 gaat bij CDA-leider Balkenende wel met grote tegenzin. De premier, die eerder nog pleitte voor herstel van de coalitie met de LPF, sluit zich aan bij de voorkeur van de VVD voor D66, maar kan het niet laten erop te wijzen dat zijn partij meer overeenkomsten vertoont met ChristenUnie en SGP dan met D66.¹²¹ Drie maanden na de verkiezingen is er eindelijk uitzicht op een kabinet. Met de partij die daags na de nederlaag nog liet weten er niets voor te voelen om CDA en VVD aan een meerderheid te helpen. PvdA-leider Bos, die in de verkiezingscampagne nog zinspeelde op een ‘links’ kabinet met GroenLinks en SP en aangaf “meer verwantschap met GroenLinks dan met D66” te hebben, reageert verbitterd op de bereidheid van D66 om met CDA en VVD samen te werken. “We raken een progressieve bondgenoot kwijt. D66 helpt een conservatief kabinet aan de macht.”¹²² Maar niets is minder waar: het nieuwe kabinet zal juist een hervormingskabinet blijken.

HOOFDLIJNENAKKOORD

Door gesprekken over een coalitie met CDA en VVD aan te gaan, nemen de democraten een groot risico. In 2002 heeft D66 zich fel tegen het eerste kabinet-Balkenende gekeerd, dat door de democraten ‘Grijs I’ werd genoemd. De democraten presenteerden een oppositieverklaring waarin zij “het ouderwetse gezinsdenken”, het “repressieve vreemdelingenbeleid”, het “armoedige milieubeleid” en het “overspannen geloof in de markt” van het eerste kabinet-Balkenende hekelden.¹²³ Als CDA en VVD nu met D66 willen gaan regeren, zal het regeerakkoord dat vorig jaar door CDA, VVD en LPF is gesloten dus grondig moeten worden herzien. “We hebben op vrijwel alle punten van het ‘Strategisch Akkoord’ van CDA, VVD en LPF oppositie gevoerd. We willen alleen meedoen als wezenlijke punten van ons terugkomen”, aldus fractievoorzitter Dittrich.¹²⁴ Met andere woorden: de nieuwe coalitie mag niet een voortzetting zijn van de vorige, waarbij de LPF is ingeruild voor D66. Een regering met D66 zal op een aantal essentiële punten een wezenlijk andere koers moeten varen.

Fractievoorzitter Dittrich vormt samen met Thom de Graaf en Bert Bakker het onderhandelingsteam van D66.¹²⁵ Dittrich heeft op het partijcongres al duidelijk gemaakt wat de voorwaarden zijn wil D66 aan een regering met CDA en VVD deelnemen. De belangrijkste hiervan zijn investeringen in onderwijs en kenniseconomie, democratische vernieuwing, meer aandacht voor het milieu en Europa. Dit zijn ook de onder-

werpen die door de democraten als prioriteit in de formatieonderhandelingen worden ingebracht.¹²⁶ De democraten willen zich voldoende in een nieuw regeerakkoord kunnen herkennen. Als derde coalitiepartij zal D66 volledig medeverantwoordelijk zijn voor het beleid van het nieuwe kabinet. Bovendien zullen Dittrich en partijvoorzitter Pechtold de D66-achterban nog moeten overtuigen van de voordelen die een rol als kleinste, maar relevante regeringspartij biedt boven die van onzichtbare oppositiepartij. Anders zal het D66-congres een eventueel akkoord alsnog verwerpen.

Als de zes fractieleden van D66 op 15 mei 's ochtends in de fractiekamer bijeen komen, ligt daar een concept 'akkoord op hoofdlijnen', dat de dag ervoor door de drie fractievoorzitters van de beoogde coalitiepartijen is bereikt. Ook de fracties van CDA en VVD komen die ochtend bij elkaar. Beide partijen spreken die donderdag hun steun uit voor het akkoord. Maar na lezing van het conceptakkoord blijkt de D66-fractie niet op alle punten met de gemaakte afspraken te kunnen instemmen. De democraten vinden dat er onvoldoende geld wordt vrijgemaakt voor investeringen in het onderwijs (een geplande bezuiniging op het hoger onderwijs moet van tafel) en ook over de investeringen in het openbaar vervoer is de fractie kritisch (de fractie wil dat de opbrengst van het 'kwartje van Kok' in gelijke mate wordt verdeeld over investeringen in wegen en openbaar vervoer in plaats van merendeels in wegen). Hoewel Dittrich het op vragen van journalisten ontkent ("dit is niet voor de bühne"¹²⁷), zijn de aanvullende eisen van D66 vooral strategisch gemotiveerd. "Voor een deel was dat electoraal en deels was dat richting de partij, want je zag dat de partij er heel veel moeite mee had", aldus Lousewies van der Laan.¹²⁸ Ook Frans van Drimmelen, die namens het bestuur de fractievergadering bijwoont, vindt dat de D66-fractie niet zomaar met het bereikte akkoord moeten instemmen. Van Drimmelen: "Je moet er rekening mee houden dat je een achterban moet bedienen, je moet kunnen uitleggen waarom je gaat regeren. En binnen de partij lag het moeilijk dat we zouden gaan regeren. Dan helpt het als je kan laten zien dat je er op het laatste moment nog iets extra's hebt uitgesleept. Ik vond dus dat we nog een keer terug moesten gaan naar de onderhandelingstafel om er nog honderd miljoen extra uit te slepen voor het onderwijs, om zo te laten zien dat we echt ons stempel op de formatie hadden gedrukt."¹²⁹ Terwijl de onderhandelaars van D66 de avond ervoor al met het akkoord hebben ingestemd, maar met het aanstaande partijcongres in het vooruitzicht, gaat de fractie mee in de strategische redenering van Van Drimmelen. Tot ongenoegen van Dittrich. Van Drimmelen: "De D66-onderhandelaars waren *not amused* dat ze teruggestuurd werden naar de onderhandelingstafel."¹³⁰ Die middag zit Dittrich weer met zijn collega's van CDA en VVD aan tafel. "We hebben geen akkoord, tenzij we dit kunnen regelen", is zijn boodschap aan de

aanstaande coalitiepartners. De laatste onderhandelingsronde duurt ruim twaalf uur, tot in de ochtend van 16 mei. Die dag stemt de D66-fractie unaniem in met het onderhandelingsresultaat.¹³¹ Twee weken nadat de onderhandelingen zijn begonnen, ligt er een akkoord.

'Meedoen, meer werk, minder regels' is de sloganachtige titel van het hoofdlijnenakkoord dat de fracties van CDA, VVD en D66 hebben gesloten. "Meedoen slaat op de wens dat iedereen in de samenleving de kans krijgt om erbij te horen en zijn stem te laten horen. Meer werk wijst op de absolute noodzaak om meer banen te creëren en mensen te stimuleren aan het werk te gaan. Dat heeft onze economie hard nodig. Minder regels verwijst naar de ambitie van dit kabinet om de administratieve lasten voor mensen en ondernemingen terug te dringen. Ook de verstikkende bureaucratie wordt aangepakt", aldus de Tweede Kamerfractie van D66 in een toelichting.¹³² Het is een 'akkoord op hoofdlijnen'. De democraten juichen dit toe. "De fractie van D66 is verder vrij om in de Tweede Kamer de voorstellen van het kabinet dualistisch te benaderen. Dat betekent dat D66 de komende jaren het eigen gezicht zal kunnen laten zien."¹³³

Voor een partij met zes zetels in de Tweede Kamer lijkt D66 veel van de standpunten uit het eigen verkiezingsprogramma in het akkoord te hebben gekregen. Vooral de sociaaleconomische hervormingen die het kabinet nastreeft komen grotendeels overeen met het D66-verkiezingsprogramma. Maar de democraten hebben ook veel moeten inleveren. Zo komt er geen "miljardenimpuls" voor het onderwijs: de investeringen in onderwijs bedragen zevenhonderd miljoen euro. De D66-fractie spreekt niettemin van "een overtuigend begin". "In een tijd waarin ongeveer vijftien miljard moet worden bezuinigd is een netto intensivering van zevenhonderd miljoen voor onderwijs en kenniseconomie een fors bedrag. Daar hebben wij hard voor gevochten en zonder D66 was dat niet gebeurd," aldus de democraten.¹³⁴ De acceptatieplicht voor bijzondere scholen hebben de democraten niet kunnen realiseren. In de verkiezingscampagne had D66 verder ingezet op 300 miljoen euro aan investeringen in natuur en milieu. Het nieuwe kabinet trekt 250 miljoen extra voor natuurbeleid uit. Het door D66 gewenste moratorium op gasboringen in de Waddenzee en sluiting van kerncentrale Borssele hebben het akkoord niet gehaald. En het akkoord met ChristenUnie en SGP is onder de kop "enkele aspecten van immateriële aard" rechtstreeks in het Hoofdlijnenakkoord overgenomen.¹³⁵

Het belangrijkste in het Hoofdlijnenakkoord zijn de sociaaleconomische hervormingen die de nieuwe coalitie wil gaan doorvoeren. Dittrich: "Eén van de redenen dat er snel een nieuwe regering moet komen, is dat de economie zich in een recessie bevindt. Het nieuwe kabinet staat voor een zware verantwoordelijkheid. De werkgelegenheid moet worden beschermd en de staatsfinanciën moeten op orde worden gebracht zonder de

economie te schaden. Daardoor zijn moeilijke maatregelen onontkoombaar. Maar D66 zal er voor blijven vechten dat de lasten steeds eerlijk worden verdeeld.”¹³⁶ Juist op dit terrein kunnen de democraten punten uit hun verkiezingsprogramma realiseren die bij eerdere samenwerking met de PvdA nooit bespreekbaar waren. Zo grijpt het nieuwe kabinet stevig in in de WAO, waardoor volgens de democraten “een eind komt aan de almaar oplopende instroom in de arbeidsongeschiktheid, ook door mensen die eigenlijk gewoon aan het werk zouden moeten blijven.” Verder nopen de sterk stijgende zorgkosten tot “een beperkte verkleining van het verplicht verzekerde pakket en tot de introductie van een eigen risico in de gezondheidszorg die ook in het D66-verkiezingsprogramma was opgenomen.” Bovendien zal het nieuwe kabinet een nieuw ziektekostenstelsel invoeren, wat onder de paarse kabinetten door de PvdA is tegengehouden en dat in heel veel opzichten overeenkomt met het verkiezingsprogramma van D66. In het akkoord zijn ook grote besparingen op de overheid opgenomen. Efficiënter werken en minder bureaucratie bij de overheid is de inzet. Teleurgesteld zijn de democraten over het feit dat er geen generaal pardon voor uitgeprocedeerde asielzoekers in het hoofdlijnenakkoord is opgenomen. “Het is mooi dat er iets van een specifiek pardon tot stand is gekomen voor asielzoekers, maar de eerlijkheid gebiedt te zeggen dat D66 liever verder had willen gaan.” De democraten erkennen dat het nieuwe kabinet forse bezuinigingen doorvoert, maar dat is ook nodig, aldus de toelichting van de D66-fractie bij het akkoord, om “het tekort te verminderen”, “de lasten te verlagen” en de arbeidsmarkt en “de internationale concurrentiepositie” te verbeteren. “Vooruitschuiven kan, maar daarmee worden de problemen niet opgelost. Maar het is een zwaar beleid in een moeilijke situatie”, aldus de democraten.¹³⁷

Door een akkoord op hoofdlijnen te sluiten “brengen we de komende vier jaar het debat terug waar het hoort: in het parlement”, aldus de democraten bij de presentatie van het akkoord. Dat is waar en dat past ook in de lijn die D66 altijd heeft voorgestaan: minder dichtgetimmerde regeerakkoorden en meer debat in het parlement. Maar deze wens gaat ten koste van de ‘spijkerharde’ afspraken op het terrein van democratische vernieuwing waar Van Mierlo op heeft aangedrongen. In het akkoord staat dat er in de komende kabinetsperiode een nieuw kiesstelsel (een districtenstelsel) zal komen. Maar de vormgeving daarvan wordt overgelaten aan het nieuwe kabinet. Het is aan de speciaal aan te stellen minister voor Bestuurlijke Vernieuwing om verschillende mogelijkheden te onderzoeken en met voorstellen te komen. De inzet is wel om er haast mee te maken: binnen een jaar moet er een voorstel liggen en bij de eerstvolgende verkiezingen zal het nieuwe kiesstelsel zijn ingevoerd.¹³⁸ Hetzelfde geldt voor de gekozen burgemeester. “Er komt een rechtstreeks door de bevolking gekozen burgemeester met eigen bevoegdheden!” juicht de

Tweede Kamerfractie van D66 in haar toelichting op het akkoord.¹³⁹ Binnen een jaar moet er een voorstel liggen en binnen de komende regeerperiode moet de wet zijn ingevoerd. Over de rechtstreeks gekozen minister-president zijn geen harde afspraken gemaakt. Naar de positie van de minister-president zal slechts onderzoek worden gedaan, bovendien niet door de minister voor Bestuurlijke Vernieuwing, maar “onder regie van de minister-president” zelf. Ook heeft D66 het niet voor elkaar gekregen dat er een correctief wetgevingsreferendum komt. Zeker in het licht van de gebeurtenissen in 2002 is het noodzakelijk dat de noodzaak van democratische vernieuwing wordt erkend en D66 fungeert in dat proces weer als vanouds als katalysator. Maar juist op dit belangrijke punt zijn de afspraken in het Hoofdlijnenakkoord niet helder. De democraten zouden zich op basis van eerdere ervaringen (vele voorstellen voor bestuurlijke vernieuwing strandden voortijdig) moeten realiseren dat op dit punt harde afspraken met de coalitiepartners gemaakt moeten worden.

De nieuwe coalitie steunt in de Tweede Kamer op een meerderheid van 78 zetels, waarvan D66 er slechts zes ‘levert’. Partijvoorzitter Pechtold heeft er niettemin vertrouwen in dat D66 in de nieuwe coalitie echt een rol van betekenis kan spelen: “We zijn een van de drie partijen die nodig is. Voor deze klok is elk radertje van belang. In Paars II hadden we ruim het dubbele aantal zetels, maar waren we niet nodig. Het gaat erom dat je een gedeeld gevoel hebt dat je samen iets wilt. Dat is er.” Pechtold verwacht zelfs dat D66 zelfs profijt kan hebben van het feit dat ze de meest ‘linkse’ van de drie partijen is: “D66 zal zichtbaarder kunnen zijn dan in de paarse kabinetten. We zijn nu de progressieve vleugel binnen dit kabinet. Dat is een zichtbare positie.” De partijvoorzitter is zich er van bewust dat een deel van de achterban de samenwerking met CDA en VVD niet steunt, maar stelt ook dat “als het totaalpakket met alle plussen en minnen wordt afgewezen door het congres, zou het betekenen dat Tweede Kamerfractie en partijbestuur een behoorlijke calculatiefout hebben gemaakt. Dan hebben we slecht aangevoeld wat de leden willen.” Pechtold houdt er rekening mee dat de beslissing om te gaan regeren tot een uitstroom van leden zal leiden. “Als er vijfhonderd of duizend opstappen, zou ik erg teleurgesteld zijn. Toch is het een getal waarmee we rekening moeten houden. Als je zo’n koerswending in een paar weken tijd maakt, is dat het risico.”¹⁴⁰ Inderdaad zullen enkele honderden leden hun lidmaatschap opzeggen vanwege de samenwerking van D66 met CDA en VVD. Maar er melden zich ook enkele tientallen nieuwe leden aan.

PARTIJCONGRES OVER REGERINGSDEELNAME

Bij de start van de coalitiebesprekingen heeft partijvoorzitter Pechtold de leden van zijn partij beloofd een extra partijcongres te zullen organiseren waarop de leden zich over de regeringsdeelname van hun partij kunnen uitspreken. Dat lijkt een logische gang van zaken voor een democratische partij, maar dat is het allerminst: in Nederland heeft tot op dat moment nog nooit een politieke partij de leden de beslissende stem gegeven over het resultaat van een kabinetsformatie. Ook D66 niet. In de statuten en het huishoudelijk reglement van de democraten is nergens vastgelegd wat de rol van het congres, als hoogste besluitvormende orgaan in de partij, bij kabinetsformaties is. Dat hoeft ook niet, omdat partijen bij kabinetsformaties formeel helemaal geen rol spelen. In de grondwet is vastgelegd dat leden van de Tweede Kamer "zonder last" functioneren.¹⁴¹ Dus de Tweede Kamerfractie van D66 is vrij om formatieonderhandelingen te voeren en eveneens om te beslissen over het resultaat. Door de toezegging van Pechtold, gedaan ten overstaan van kritische leden, dat het bestuur het congres bijeen zal roepen zodra de formatieonderhandelingen hebben geleid tot een regeerakkoord, is het beeld gecreëerd dat het resultaat ter goedkeuring aan het D66-congres zal worden voorgelegd. Maar formeel kan het congres dus geen bindende uitspraak doen. Desondanks is voor iedereen duidelijk dat een congresuitspraak hoe dan ook een zwaarwegende rol zal spelen bij de uiteindelijke afweging van de Tweede Kamerfractie.

Voor de aanstaande coalitiepartners betekent een D66-congres een extra onzekerheid in het formatieproces. Dittrich: "Ik was een groot voorstander van een congres, maar ik heb er een enorme aanvaring over gehad met Balkenende. Wij waren al aan het onderhandelen en toen zei ik dat als we tot overeenstemming zouden komen, ik wel terug zou gaan naar de partij. Balkenende vond dat dat helemaal niet kon. Hij onderhandelde met mij, hoe kon hij nou weten dat de partij zou met het akkoord zou instemmen? Ik heb hem uitgelegd dat graag een akkoord met hem wilde sluiten, maar dat ik niet vier jaar met een partij wilde zitten die het daar helemaal niet mee eens was. Dan krijg je bij iedere vervelende maatregel gedoe."¹⁴²

Er komt dus een partijcongres, hoewel in het landelijk bestuur van D66 ook andere opties ter tafel komen. Zo is er de mogelijkheid een schriftelijke of elektronische (e-mail) ledenraadpleging te houden. Het bestuur voelt daar echter niets voor, want daarbij "ontbreekt de verheldering van de standpunten die bij een fysieke behandeling wel plaats vindt" en "een ledenraadpleging per post duurt te lang."¹⁴³ De periode tussen het bereiken van het onderhandelingsresultaat en de uitspraak van de leden moet zo kort mogelijk zijn. Het bestuur voelt ook niet voor een congres in

combinatie met een ledenraadpleging. “Een congres biedt een optimale combinatie van informatie, consultatie, meningsvorming via debat en het stellen van vragen.”¹⁴⁴ Het landelijk bestuur zal eventuele aanvragen voor een ledenraadpleging daarom afwijzen. De vraag is nog wel waar het congres zich precies over gaat uitspreken: over de deelname van D66 aan de regering of over het regeerakkoord? Het regeerakkoord is het eindproduct van complexe onderhandelingen. Daar achteraf nog wijzigingen in aanbrengen is niet eenvoudig en kan ertoe leiden dat de onderhandelingen weer van voren af aan beginnen. Dat acht het landelijk bestuur niet gewenst en dus zal het congres alleen om een uitspraak worden gevraagd over de eindconclusie: regeringsdeelname van D66 op basis van het bereikte akkoord.¹⁴⁵ Amendementen op het regeerakkoord zijn dus niet mogelijk. Het congres kan alleen door middel van moties uitspraken doen, waarvan de Tweede Kamerfractie kennisneemt.

Het extra partijcongres vindt plaats op zondag 18 mei 2003. Ongeveer 1.800 democraten komen naar congrescentrum De Doelen in Rotterdam. “D66 schuwt geen interne discussie, sterker nog we organiseren het zelf én maken ons eindoordeel ervan afhankelijk. En iedereen krijgt een stem. Daar kunnen veel partijen nog wat van leren!” houdt partijvoorzitter Pechtold de aanwezige leden voor. “Deze coalitie was niet onze eerste keus”, erkent Pechtold. “En het bereikte akkoord is geen mooi akkoord. Als er zoveel bezuinigd moet worden, ook op zeer kwetsbare beleidsterreinen, dan kan je daar niet vrolijk over zijn.” En het landelijk bestuur is ook niet unaniem in haar advies aan het congres om het gesloten coalitieakkoord te steunen, zo laat Pechtold doorschemeren: “Ons eindoordeel is: ja. Dat betekent niet dat het bestuur niet, net als veel leden, daarbij vele overwegingen maakt en zelfs verschillende meningen kent.”¹⁴⁶ Fractievoorzitter Dittrich verklaart dat de voor D66 belangrijke afspraken in het regeerakkoord over democratische vernieuwing harde ‘breekpunten’ zijn. “Als we echt worden bedonderd, wordt er niet meer gelijmd. We hebben geleerd van de vorige keer”, aldus Dittrich.¹⁴⁷ Met dat laatste verwijst de fractievoorzitter naar 1999, toen het referendum in de Eerste Kamer sneuvelde tijdens de ‘Nacht van Wiegel’. Na een korte crisis werd het kabinet toen wel gelijmd. Dittrich erkent in zijn toespraak dat D66 voor een “verdomd lastig dilemma” heeft gestaan. Maar voor hem is doorslaggevend dat D66 de verantwoordelijkheid om te gaan regeren niet uit de weg moet gaan. “Waarvoor zitten we in de politiek?”, vraagt Dittrich retorisch. “Om onze idealen te verwezenlijken door aan een regering deel te nemen of om vanuit de oppositie te proberen enige invloed uit te oefenen? Zelf de bal spelen of langs de lijn staan roepen?” Dittrich kiest vol overtuiging voor het eerste en toont zich in zijn toespraak voor het congres tevreden met het resultaat van de onderhandelingen:

“Ik geloof in het onderhandelingsresultaat. Het is het kleine D66 gelukt om de komende vier jaar honderden miljoenen in onderwijs en kenniseconomie te gaan investeren. Er komt meer geld voor natuur en milieu, de bestuurlijke vernieuwing wordt vlot getrokken en er zal een andere Europese politiek gevoerd gaan worden.

Het hoofdlijnenakkoord is kort. Vanuit de Kamer zal ik erop toezien dat bewaakt en beschermd wordt, wat met CDA en VVD is afgesproken. Ik heb er vertrouwen in dat Balkenende en Zalm zullen nakomen wat tussen de drie fracties is overeengekomen. D66 is volkomen vrij om op die zaken die niet afgesproken zijn, de eigen koers te blijven varen. Dat kan dus heel wel tegen het kabinet zijn. Echt dualisme. Ik ben ook niet van plan regelmatig in het torentje afspraken te maken over wat wel en niet gesteund moet worden. Laat de regering maar regeren. Laat D66 maar controleren. Dat zijn de verhoudingen.

Natuurlijk hebben de mensen die niet voelen voor regeringsdeelname een punt als zij zeggen dat D66 op deze wijze mede verantwoordelijk wordt voor heel moeilijke maatregelen. En dat wij met dit Hoofdlijnenakkoord compromissen hebben gesloten en niet al onze ambities en het hele verkiezingsprogramma hebben binnengehaald. Ik zal het niet ontkennen. Maar tegenover dat gelijk staat een ander gelijk. Het gelijk van diegenen die vinden dat D66 wel regeringsverantwoordelijkheid moet dragen. Om zo in elk geval een deel van onze ambities te verwezenlijken.

Ik vraag u de voors en de tegens die we straks gaan bespreken, goed tegen elkaar af te wegen. En te bedenken wat het alternatief zou zijn voor D66 in de oppositie. Bereiken we daar meer dan in de regering? Zijn we daar herkenbaar voor al die zwevende kiezers die op zoek zijn naar een partij die hen aanspreekt en die ze regelmatig in de media zien en horen? Komen we wel in het nieuws als kleine oppositiepartij? Bereiken we het publiek nog wel? Of kwijnen we langzaam weg met ons redelijk geluid en dooft die kaars in de adem van die partijen die luidkeels hun oppositiegeluid van de daken zullen schreeuwen.

Dit is een historisch congres. Kijk goed om u heen, het komt in de geschiedenisboeken terecht. Ik vraag u met mij, met de fractie, de Rubicon over te steken. We staan op de drempel van een nieuw tijdperk. Congres: de keuze is aan u!¹⁴⁸

Na de inleidingen van Pechtold en Dittrich wordt het Hoofdlijnenakkoord per hoofdstuk behandeld en uitvoerig bediscussieerd. Tientallen spreken laten zich kritisch uit over diverse passages in het akkoord. Diverse leden spreken zich expliciet tegen de kabinetsdeelname uit. Als de behandeling is afgerond, wordt op een groot scherm een motie van het landelijk bestuur geprojecteerd. In deze motie, die uiteraard al voorafgaand aan de

discussie op het congres is opgesteld, worden alle voors en tegens van regeringsdeelname en het gesloten akkoord opgesomd:

“Het congres van D66 in vergadering bijeen op 18 mei 2003 te Rotterdam;

constaterende:

- het verlies van D66 bij de laatste Kamerverkiezingen;
- de daarop geuite voorkeur van de Tweede-Kamerfractie voor een CDA-PvdA kabinet;
- het mislukken van de onderhandelingen tussen CDA en PvdA;
- de heroverweging van het fractiestandpunt niet deel te nemen aan een kabinet als gevolg van dit nieuwe politieke feit;
- de resultaten van de onderhandelingen met CDA en VVD in het hoofdlijnenakkoord;

gehoord hebbende:

- de discussie over het hoofdlijnenakkoord en regeringsdeelname op dit congres;

betreurt tegenvallende onderhandelingsresultaten zoals:

- het ontbreken van een plicht voor scholen om leerlingen te accepteren die de grondslag van de school respecteren;
- de invoering van een algemene identificatieplicht vanaf 14 jaar;
- het beperkte specifieke pardon voor langdurig in Nederland verblijvende asielzoekers;
- het niet geheel uitsluiten van de mogelijkheid tot het schuin boren naar gas onder de Waddenzee en het openhouden van de kerncentrale Borssele tot ultimo 2013;
- de afschaffing van het bewonersdeel van de onroerendezaakbelasting;
- het van tevoren inboeken van schuldenkwijtschelding als zuivere ontwikkelingshulp;

spreekt zijn waardering uit voor duidelijke afspraken over o.a.:

- structuurwijzigingen en investeringen in het onderwijs;
- investeringen in de kenniseconomie;
- vraagsturing in de zorg;
- vergroening van het belastingstelsel, versterking van de Ecologische Hoofd Structuur en bescherming van de Biesbosch;
- maatregelen tegen bovenmatige belonings- en afvloeiingsregelingen;
- tegengaan van oneigenlijk gebruik van de hypotheekrenteaf trek;

- investeren in de nieuwe overheid door democratische hervormingen en deregulering

erkent dat

- de door de huidige recessie onontkoombare pijnlijke sociaaleconomische maatregelen ook mensen zullen treffen die het nu al zwaar hebben;

overwegende dat:

- onderhandelingen een kwestie zijn van 'geven en nemen';
- de fractie - met haar geringe omvang - er desalniettemin in is geslaagd onze sociaal-liberale visie herkenbaar in het hoofdlijnenakkoord te verankeren;
- het met CDA en VVD bereikte akkoord zich beperkt tot hoofdlijnen en voldoende ruimte biedt voor dualisme;

besluit:

- de fractie te steunen in haar voornemen nu deel te nemen aan de formatie;

roept de fractie op:

- het nieuwe kabinet kritisch te blijven volgen en te kiezen voor een duidelijk dualistische houding ten opzichte van het nieuwe kabinet;
- actief eigen initiatieven te ontplooiën om het D66 verkiezingsprogramma deze kabinetsperiode verder te verwezenlijken;
- erop toe te zien dat bij bezuinigingsmaatregelen de zwakste groepen zoveel mogelijk worden ontzien."

Het landelijk bestuur heeft zich goed voorbereid en alle bedenkingen en bezwaren die bij een deel van de achterban leven in de motie verwoord. Het is een zorgvuldig uitgebalanceerde tekst, die erkent dat het akkoord op een aantal punten teleurstellend is, maar daar voor D66 belangrijke afspraken tegenover zet. Door de bedenkingen bij een deel van de achterban expliciet te benoemen, hoopt de partijtop de nog twijfelende leden over de streep te trekken. En daarin slaagt ze: de overgrote meerderheid van het congres besluit – in de woorden van één van de aanwezige leden: "in godsnaam dan maar" – in te stemmen met de regeringsdeelname. Bij de stemming over de motie gaat ongeveer negentig procent van de stemkaarten de lucht in. Het is een voor D66 historische beslissing. Voor de eerste keer in het bestaan van de partij zullen de democraten deelnemen aan een centrumrechts kabinet.

HEFTIGE STRIJD OM KABINETSPOSTEN

Nadat het D66-congres met het Hoofdlijnenakkoord heeft ingestemd, staat niets de vorming van het tweede kabinet-Balkenende nog in de weg. Op 20 mei wordt CDA-leider Balkenende benoemd tot formateur en begint 'het spel om de poppetjes'. Wie worden de ministers en staatssecretarissen in het nieuwe kabinet? Dat spel begint overigens al ruim vóór het congres van de democraten. Terwijl er nog hard gewerkt wordt om de onderhandelingen met CDA en VVD tot een goed einde te brengen, ontstaat er achter de schermen bij D66 een heftige interne strijd over de vraag wie namens D66 zitting zullen nemen in het te vormen kabinet.

In de weken voorafgaand aan het congres hebben verschillende mensen zich al bij fractievoorzitter Dittrich en bij partijvoorzitter Pechtold gemeld om duidelijk te maken dat ze beschikbaar zijn voor een mooie ministerspost of een staatssecretariaat. Van de zes personen die deel uitmaken van de Tweede Kamerfractie van D66 hebben er meerdere de ambitie om het kabinet in te gaan. Onder hen Bert Bakker, die het fractievoorzitterschap aan zijn neus voorbij heeft zien gaan, Lousewies van der Laan, de nummer twee van de democraten, en fractievoorzitter Dittrich zelf.¹⁴⁹ Dittrich, die nog maar enkele weken eerder als fractievoorzitter is gekozen, heeft eigenlijk helemaal geen zin in het fractievoorzitterschap. Dittrich: "Ik dacht dat het voor mij en voor de fractie het beste zou zijn als ik in het kabinet zou gaan zitten. Ik wilde graag staatssecretaris van Cultuur worden en dan kon Bert fractievoorzitter worden."¹⁵⁰ Dittrich ziet dat als een mooie afsluiting van zijn politieke carrière. Hij peilt bij de onderhandelaars van CDA en VVD of hij een kans maakt – zonder daar zijn eigen partijgenoten in te kennen. VVD-leider Zalm vindt Cultuur maar een magere post voor de politiek leider van een regeringspartij en stelt voor dat Dittrich staatssecretaris van Justitie wordt, belast met de portefeuille immigratie en integratie. Dit lijkt een logische optie: Dittrich is jurist en hij is namens de D66-fractie ook jarenlang justitiewoordvoerder geweest. Maar Dittrich's persoonlijke passie ligt bij cultuur en dus komt achter het staatssecretariaat van Cultuur 'D66' te staan.¹⁵¹ Als Dittrich dit tegen zijn fractiegenoten vertelt, reageren die afwijzend. "Dat kan echt niet", reageert De Graaf, "dat is aan niemand uit te leggen. Je bent net door de fractie gekozen, op het congres heb je gezegd dat je fractievoorzitter blijft en dan zou je plotseling staatssecretaris worden. Dat kan gewoon niet."¹⁵² Ook Lousewies van der Laan is tegen: "Dan lijkt het alsof je het voor jezelf hebt gedaan, dan is het: kijk hij heeft een mooi baantje voor zichzelf geregeld."¹⁵³ Maar Dittrich laat zich niet overtuigen. Na een telefoontje van Thom de Graaf besluit het landelijk bestuur van D66 in te grijpen. Dittrich: "Op een gegeven moment kreeg ik bezoek van Alexander Pechtold en Frans van Drimmelen en die vertelden dat het

bestuur niet wilde dat ik een kabinetspost zou accepteren.”¹⁵⁴ Pechtold: “Mijn angst was dat de leden het idee zouden krijgen dat de kabinetsdeelname was om baantjes voor de fractie te regelen. Dan kan zeker de fractievoorzitter niet in het kabinet gaan zitten. Dan hebben we een onderhandelaar die zelf het kabinet in gaat. We moeten een fractievoorzitter hebben die vier jaar lang het resultaat dag in dag uit kan verdedigen.”¹⁵⁵ Het partijbestuur en de fractievoorzitter staan lijnrecht tegenover elkaar. Van Drimmelen: “Wij hebben een dringend beroep op Dittrich gedaan om fractievoorzitter te blijven. Maar zijn reactie was: daar gaan jullie niet over, dat is een zaak van de fractie.”¹⁵⁶ Maar Pechtold en Van Drimmelen houden vol. Vanuit de Tweede Kamerfractie van D66 mag één persoon het kabinet in en dat is Thom de Graaf.¹⁵⁷ Van Drimmelen: “We hebben het nog een keer uitgelegd en aangegeven dat Dittrich van het bestuur geen steun zou krijgen om het kabinet in te gaan.”¹⁵⁸

Dittrich is ontstemd over de interventie van het bestuur, maar weet vooralsnog van geen wijken. De vraag is waarom het landelijk bestuur niet wil dat Dittrich staatssecretaris wordt. De belangrijkste zorg van het bestuur betreft de opvolgingsvraag. Van Drimmelen: “De vraag was: als we Dittrich laten gaan, wie krijgen we ervoor in de plaats? Niet dat we het hem niet gunden, maar wie zou dan de fractie gaan leiden? Je kan wel ambitie hebben, maar wat is het alternatief? En daar hadden we geen oplossing voor.”¹⁵⁹ Omdat Dittrich weigert zijn plan om staatssecretaris te worden te laten varen, besluit partijvoorzitter Pechtold steun te zoeken bij een groep oudgedienden binnen de partij, waaronder voormalig partijleider Hans van Mierlo, de oud-bewindslieden Jacob Kohnstamm, Laurens-Jan Brinkhorst en Els Borst en Eerste Kamerlid Eddy Schuyer. Zij komen in deze fase van de kabinetsformatie op initiatief van Pechtold bij Van Mierlo thuis bijeen om het pleidooi van het landelijk bestuur aan het adres van Dittrich kracht bij te zetten.¹⁶⁰ Schuyer: “Alexander wilde checken: krijg ik steun? Dat was noodzakelijk omdat hij als partijvoorzitter een opstelling koos tegenover de politiek leider van dat moment. We zaten bij Van Mierlo thuis en Alexander kreeg daar volledige steun: er kon geen sprake van zijn dat Boris de fractie zou verlaten.”¹⁶¹ Dittrich zelf is niet bij deze bijeenkomst. Dittrich: “Ik was daar niet voor uitgenodigd, dat heb ik hem [Pechtold – MvdL] erg kwalijk genomen.”¹⁶² Met de steun van de groep oudgedienden besluit Pechtold het hard te spelen: “Ik heb toen gedreigd dat ik het partijcongres het formatieresultaat niet zou voorleggen of met een negatief advies van het landelijk bestuur.”¹⁶³ Met dit ultieme dreigement zet Pechtold de zaak op scherp. En dat werkt: Dittrich realiseert zich dat een negatief advies van het landelijk bestuur tot grote problemen in de partijtop zal leiden en tegen de invloed van de groep oudgedienden is hij al helemaal niet opgewassen. De fractievoorzitter laat zijn ambitie om staatssecretaris te worden varen. Ook Van der

Laan, die aan haar collega's laat doorschemeren dat ze bereid is iedere kabinetspost te accepteren, zal geen plek in het nieuwe kabinet krijgen.¹⁶⁴

Al vanaf het begin van de gesprekken over de personele invulling van het nieuwe kabinet is duidelijk dat Thom de Graaf namens D66 vicepremier zal worden. De kandidatuur van De Graaf is bij alle betrokkenen onomstreden.¹⁶⁵ Ook ligt het in de lijn der verwachting dat De Graaf de afspraken over bestuurlijke vernieuwing zal gaan uitvoeren. De democraten zijn niet vergeten dat toenmalig D66-leider Van Mierlo bij de totstandkoming van het eerste paarse kabinet voor het ministerschap van Buitenlandse Zaken koos, in plaats van als minister van Binnenlandse Zaken de staatsrechtelijke idealen van D66 te realiseren. En dus wil D66 het ministerschap van Binnenlandse Zaken. Maar de VVD claimt dat ministerie ook en wenst het departement waar VVD-minister Remkes op dat moment al de scepter zwaait niet uit handen te geven. De coalitiepartners zijn wel bereid een tweede ministerspost op Binnenlandse Zaken te creëren, speciaal voor bestuurlijke vernieuwing. Maar De Graaf zelf heeft grote aarzelingen om een zogenaamde 'minister zonder portefeuille' te worden met het realiseren van bestuurlijke vernieuwing als hoofddoel. De Graaf: "Ik vond dat we voor het ministerschap van Binnenlandse Zaken moesten gaan. Dan heb je een departement dat meer is dan alleen die bestuurlijke vernieuwing. Zo'n apart ministerschap creëert enorme verwachtingen en die kan je nooit waarmaken. De Graaf wil in ieder geval méér dan alleen bestuurlijke vernieuwing in zijn portefeuille. "Alleen bestuurlijke vernieuwing vond ik veel te riskant. Ik had ook liever niet dat het Bestuurlijke Vernieuwing ging heten. Ik heb nog voorgesteld om er minister van Constitutionele Zaken en Koninkrijksrelaties van te maken." De Graaf betwijfelt of fractievoorzitter Dittrich er wel zijn best voor heeft gedaan en vindt dat D66 eigenlijk vast had moeten houden aan de eis om de minister van Binnenlandse Zaken te leveren. "Ik denk dat we een heel sterke positie hadden. Als we hadden gezegd: we doen niet mee als we Binnenlandse Zaken niet krijgen, dan weet ik niet wat er was gebeurd," aldus De Graaf, "maar Boris heeft het weggegeven."¹⁶⁶

Bij de onderhandelingen over de ministersposten en staatssecretariaten wordt besproken wat de portefeuille van de 'minister-zonder-portefeuille' op BZK zal worden. En dat leidt er bijna toe dat De Graaf helemaal geen minister wordt. In het eerste voorstel krijgt De Graaf de zeggenschap over constitutionele zaken, bestuurlijke vernieuwing, vernieuwing van de overheid en koninkrijksrelaties. Na overleg met De Graaf laat Dittrich de formateur weten niet akkoord te gaan: deze portefeuille is te mager. De Graaf wil het grotestedenbeleid erbij. "Remkes werd door de hele ambtelijke top gesteund en kwam met allerlei voorstellen. Hij moest natuurlijk een behoorlijke veer laten: hij was vicepremier met het hele Ministerie van Binnenlandse Zaken en eindigde zonder het vicepremierschap en

moest hele delen van zijn portefeuille afstaan.”¹⁶⁷ Als De Graaf vervolgens de concept-portefeuilleverdeling onder ogen krijgt, zit het grotestedenbeleid wel in zijn pakket, maar nu blijkt dat Remkes wat betreft constitutionele zaken zelf zeggenschap wil houden over alles wat de regering aangaat (dus alle staatsrechtelijke kwesties over het staatshoofd, bewindspersonen en ministeriële verantwoordelijkheid). De Graaf is boos, zo wordt zijn verantwoordelijkheid voor constitutionele zaken uitgehold. En dat wordt niet beter als hij de financiële cijfers erbij pakt: het kabinet wil 45 miljoen bezuinigen juist op het terrein van de vernieuwing van de overheid. Door die bezuinigingen worden projecten die bureaucratisering tegengaan, “de nek omgedraaid”, zo meent De Graaf. Dat maakt van dat deel van zijn portefeuille inhoudsloos. “Ik voel me langzamerhand ongehoorlijk bedonderd”, zo schrijft De Graaf aan Dittrich. “In het bijzonder de uitzondering van de regering maakt mijn verantwoordelijkheid voor constitutionele zaken lachwekkend,” zo laat hij de secretaris-generaal van BZK weten.¹⁶⁸ “Uiteindelijk heb ik gezegd: zo doe ik het niet,” vertelt De Graaf achteraf. “Toen is er nog een paar keer onderhandeld, we hebben nog een keer samen gegeten in Nieuwspoor, en uiteindelijk is er een redelijke verdeling uitgekomen.”¹⁶⁹

In eerste instantie willen de onderhandelaars van CDA en VVD het bij deze ene ministerspost voor D66 houden. Maar daar gaat Dittrich niet mee akkoord. “Dat heb ik geweigerd, want als partij wil je met twee ministers in de ministerraad zitten. Bovendien wilde ik dat we ook vertegenwoordigd zouden zijn in de financieel-economische zeshoek, want dat zou belangrijk worden. Het liefst wilde ik voor D66 natuurlijk de minister van Onderwijs leveren.”¹⁷⁰ Dittrich benadert twee kandidaten. Gerlach Cerfontaine, president-directeur van de luchthaven Schiphol, en Alexander Rinnooy Kan, voormalig voorzitter van VNO-NCW en lid van de Raad van Bestuur van de ING Groep. Cerfontaine slaat de uitnodiging van Dittrich af omdat hij er te veel op achteruit zou gaan in zijn pensioenrechten.¹⁷¹ Rinnooy Kan, die in 1994 ook is gevraagd om minister van Economische Zaken te worden in het eerste paarse kabinet, zegt geen nee, maar twijfelt of hij wel de juiste persoon is voor het ministerschap: “Ik weet dat ik vanuit de partij vaak als kandidaat wordt gezien, maar ik heb zelf zo mijn twijfels bij mijn geschiktheid”, zegt Rinnooy Kan achteraf.¹⁷² Maar het feit dat hij niet meteen nee zegt, is voor Dittrich voldoende om aan de onderhandelingstafel de naam van Rinnooy Kan te kunnen laten vallen. Dit leidt ertoe dat D66 bij de portefeuilleverdeling het ministerie van Economische Zaken krijgt toebedeeld, met Rinnooy Kan als kandidaat.¹⁷³ En dus zal D66 niet de minister van Onderwijs leveren, zoals eigenlijk de bedoeling was. Onderwijs was immers het campagnethema van de democraten en de partij heeft in de kabinetsformatie extra investeringen voor het onderwijs binnengehaald. Bovendien ziet Rinnooy Kan

uiteindelijk af van de functie en dus moet er voor Economische Zaken een andere kandidaat worden gezocht. Een aantal namen doet de ronde: Udo Kock (econoom bij het Internationaal Monetair Fonds), Pieter Tor-doir (deeltijdhoogleraar Economische Geografie en Planologie aan de Universiteit van Amsterdam) en Rudi van Nieuwenhoven (directeur *human resources* bij KPN).¹⁷⁴ Maar de keuze valt uiteindelijk op een door-gewinterde D66-politicus: Laurens-Jan Brinkhorst. Na staatssecretaris van Europese Zaken in het kabinet-Den Uyl (1973-1977), fractievoorzitter (1981-1982) en minister van Landbouw in Paars II (1999-2002) wordt Brinkhorst opnieuw minister.

Behalve de personen en hun ervaring speelt bij de verdeling van de kabinetsposten uiteindelijk ook de man-vrouw verhouding een rol. Aan-gezien beide D66-ministers man zijn, wordt voor het staatssecretariaat van Cultuur een vrouw gezocht. Het duurt lang voordat zij gevonden wordt. Tijdens het partijcongres in Rotterdam, waar D66 het regeerak-coord goedkeurt, spreken De Graaf en Pechtold met twee kandidaten, waaronder Medy van der Laan, ambtenaar bij het ministerie van Binnen-landse Zaken en in 2002 verkozen tot jonge ambtenaar van het jaar.¹⁷⁵ De Graaf heeft Van der Laan voorgedragen, maar binnen de Tweede Kamer-fractie is niet iedereen daar niet gelukkig mee.¹⁷⁶ De Graaf zelf heeft ook zo zijn twijfels, hij vraagt zich af of Van der Laan "wel politiek genoeg" is en spreekt van een "riskante benoeming".¹⁷⁷ Maar fractievoorzitter Dittrich, die ook een gesprek met Van der Laan heeft, is enthousiast.¹⁷⁸ Van der Laan wordt namens D66 staatssecretaris van Cultuur.

Nadat alle kabinetsposten zijn ingevuld, vindt op 27 mei het constitue-rend beraad van het nieuwe kabinet plaats. Diezelfde dag worden de be-windspersonen van het kabinet-Balkenende II door de koningin beëdigd. Op 11 juni vindt het debat over de regeringsverklaring plaats. Voor de vijfde keer in haar geschiedenis is D66 regeringspartij.

Noten

Noten voorwoord

¹ de Volkskrant, 30 september 2006

² de Volkskrant, 6 januari 2009

Noten hoofdstuk 1

¹ de Volkskrant, 9 mei 2003

² Broer en Van Weezel, p.62-66

³ Coops e.a., p.79-80

⁴ de Volkskrant, 26 oktober 2002

⁵ Open brief Floor Kist aan de Tweede Kamerfractie van D66, NRC Handelsblad, 29 oktober 2002

⁶ E-mail Lousewies van der Laan aan de Bestuurdersvereniging D66, 28 oktober 2002, archief D66

⁷ Interview Thom de Graaf, 23 mei 2011; interview Carla Pauw, 10 augustus 2011; NRC Handelsblad, 29 oktober 2002

⁸ Van Holsteyn en De Ridder, p.11; Trouw, 16 november 2002

⁹ Interview Thom de Graaf, 23 mei 2011

¹⁰ Idem

¹¹ Interview Roger van Boxtel, 21 februari 2012

¹² Interview Thom de Graaf, 23 mei 2011

¹³ NRC Handelsblad, 29 oktober 2002

¹⁴ Idem; de Volkskrant, 30 oktober 2002

¹⁵ de Volkskrant, 29 oktober 2002

¹⁶ Trouw, 24 januari 2003

¹⁷ Juist nu! Verkiezingspamflet D66 2003

¹⁸ Idem

¹⁹ Idem

²⁰ www.d66.nl, 4 november 2002

²¹ Congrestoespraak Thom de Graaf, 16 november 2002

²² www.d66.nl, 6 januari 2003

²³ Interview Alexander Pechtold, 8 september 2011

²⁴ www.d66.nl, 6 januari 2003

²⁵ Idem

²⁶ www.d66.nl, 20 januari 2003

²⁷ Van der Land, p.423

²⁸ NRC Handelsblad, 14 januari 2003

²⁹ Thom de Graaf bij de afsluiting van de campagne, www.d66.nl, 20 januari 2003

³⁰ Idem

³¹ Idem

³² Thom de Graaf bij de afsluiting van de campagne, www.d66.nl, 20 januari 2003

³³ 33% stapt over naar de PvdA, de rest naar GroenLinks (6%), VVD (5%) en SP (4%). De kiezers die in januari 2003 op D66 stemmen, stemden in 2002 op Leefbaar Nederland (20%) en in mindere mate op SP (8%), GroenLinks (5%), VVD (5%), PvdA (2%) en LPF (2%). Coops e.a., p.180

³⁴ de Volkskrant, 23 januari 2003

³⁵ Interview Thom de Graaf, 23 mei 2011

³⁶ Idem

³⁷ Interview Alexander Pechtold, 8 september 2011

³⁸ Begin februari zal De Graaf een poging doen om voorzitter van de Tweede Kamer te worden, maar hij legt het af tegen de zittende voorzitter

- Frans Weisglas en de CDA'er Gerda Verburg. (De Graaf krijgt 17 stemmen, Verburg 49, Weisglas 79).
- ³⁹ NRC Handelsblad, 5 december 2002
- ⁴⁰ Interview Thom de Graaf, 23 mei 2011; interview Frans van Drimmen, 26 april 2011
- ⁴¹ Interview Lousewies van der Laan, 30 mei 2011, interview Alexander Pechtold, 8 september 2011
- ⁴² Interview Thom de Graaf, 23 mei 2011
- ⁴³ Interview Lousewies van der Laan, 30 mei 2011
- ⁴⁴ Interview Thom de Graaf, 23 mei 2011; interview Bert Bakker, 21 april 2011
- ⁴⁵ Interview Boris Dittrich, 22 april 2011
- ⁴⁶ www.d66.nl, 23 januari 2003
- ⁴⁷ NRC Handelsblad, 7 februari 2003
- ⁴⁸ Idem
- ⁴⁹ Idem
- ⁵⁰ Idem
- ⁵¹ de Volkskrant, 23 januari 2003
- ⁵² Idem; Trouw, 24 januari 2003; Trouw, 25 januari 2003
- ⁵³ Interview Lousewies van der Laan, 30 mei 2011
- ⁵⁴ Interview Bert Bakker, 21 april 2003
- ⁵⁵ Interview Thom de Graaf, 23 mei 2011
- ⁵⁶ Interview Boris Dittrich, 22 april 2011
- ⁵⁷ Interview Thom de Graaf, 23 mei 2011
- ⁵⁸ Artikel 4.1.2.d van het Huishoudelijk Reglement; congresboek congres 76, 8 februari 2003
- ⁵⁹ Congresboek congres 76, 8 februari 2003
- ⁶⁰ Congrestoespraak Boris Dittrich, 8 februari 2003
- ⁶¹ Idem
- ⁶² Idem
- ⁶³ Congrestoespraak Alexander Pechtold, 8 februari 2003
- ⁶⁴ Idem
- ⁶⁵ Idem
- ⁶⁶ "Opzet campagne Provinciale Staten 2003: D66 investeert in de toekomst", 18 februari 2003, archief D66
- ⁶⁷ www.verkiezingsuitslagen.nl
- ⁶⁸ www.d66.nl, 12 maart 2003
- ⁶⁹ 'Eerste Kamer verkiezingen, lijstcombinatie – voorstel onderzoek wenselijkheid', 5 maart 2003, vertrouwelijk deel archief D66
- ⁷⁰ Idem
- ⁷¹ Idem; vergadering landelijk bestuur 11 april 2003, vertrouwelijk deel archief D66
- ⁷² Interview Frans van Drimmelen, 26 april 2011
- ⁷³ 'Lijstverbinding Eerste Kamer', 10 april 2003, vertrouwelijk deel archief D66; vergadering landelijk bestuur 11 april 2003, vertrouwelijk deel archief D66
- ⁷⁴ Interview Gerard Schouw, 3 oktober 2011; interview Eddy Schuyer, 11 november 2011
- ⁷⁵ Holsteyn en De Ridder, p.197
- ⁷⁶ www.d66.nl, 8 april 2003
- ⁷⁷ www.d66.nl, 11 april 2003
- ⁷⁸ Idem
- ⁷⁹ DNPP Jaarboek 2003
- ⁸⁰ Handelingen Tweede Kamer, vergaderjaar 2002-2003, nr. 61; brief Boris Dittrich aan de koningin 15 april 2003, www.d66.nl, 15 april 2003
- ⁸¹ de Volkskrant, 16 april 2003
- ⁸² Handelingen Tweede Kamer, vergaderjaar 2002-2003, nr. 61
- ⁸³ www.d66.nl, 14 april 2003
- ⁸⁴ Interview Alexander Pechtold, 8 september 2011
- ⁸⁵ www.d66.nl, 16 april 2003
- ⁸⁶ Zalm, p.271
- ⁸⁷ Idem
- ⁸⁸ Interview Bert Bakker, 21 april 2011; interview Lousewies van der Laan, 30 mei 2011
- ⁸⁹ 'Meedoen, meer werk, minder regels. Hoofdlijnenakkoord voor het

- kabinet CDA, VVD, D66', 16 mei 2003; Zalm spreekt van een "blijk van waardering voor SGP en Christen-Unie", Zalm, p.272
- ⁹⁰ Trouw, 25 april 2003
- ⁹¹ Trouw, 28 april 2003
- ⁹² de Volkskrant, 16 april 2003
- ⁹³ Interview- en discussieprogramma Buitenhof, 27 april 2003
- ⁹⁴ de Volkskrant, 16 april 2003
- ⁹⁵ Persbericht Jonge Democraten, 16 april 2003
- ⁹⁶ Idem
- ⁹⁷ www.d66.nl, 1 mei 2003
- ⁹⁸ E-mail Wilfried Derksen, 15 april 2003 en e-mail Frans van Drimmelen, 16 april 2003, vertrouwelijk deel archief D66
- ⁹⁹ Idem
- ¹⁰⁰ Idem
- ¹⁰¹ Idem
- ¹⁰² Interview Frans van Drimmelen, 26 april 2011; interview Alexander Pechtold, 8 september 2011; e-mail Wilfried Derksen 15 september 2011
- ¹⁰³ E-mail Wilfried Derksen, 15 april 2003 en e-mail Frans van Drimmelen, 16 april 2003, vertrouwelijk deel archief D66
- ¹⁰⁴ Brief Alexander Pechtold en Boris Dittrich, 17 april 2003
- ¹⁰⁵ Vergadering landelijk bestuur 16 april 2003, vertrouwelijk deel archief D66
- ¹⁰⁶ www.d66.nl, 27 april 2003
- ¹⁰⁷ Idem
- ¹⁰⁸ Toespraak Alexander Pechtold, 27 april 2003
- ¹⁰⁹ Idem
- ¹¹⁰ de Volkskrant, 19 april 2003
- ¹¹¹ www.d66.nl, 1 mei 2003; de Volkskrant, 29 april 2003
- ¹¹² Trouw, 2 mei 2003
- ¹¹³ Persbericht Thomas van Dalen, 14 mei 2003, archief D66; Trouw, 16 mei 2003
- ¹¹⁴ Trouw, 16 mei 2003
- ¹¹⁵ Interview Thom de Graaf, 23 mei 2011
- ¹¹⁶ de Volkskrant, 19 april 2003
- ¹¹⁷ Interview Bert Bakker, 21 april 2011
- ¹¹⁸ Interview Lousewies van der Laan, 30 mei 2011
- ¹¹⁹ Interview Bert Bakker, 21 april 2011
- ¹²⁰ Brief van de informateurs Hoekstra en Korthals Altes, 1 mei 2003, archief D66
- ¹²¹ DNPP Jaarboek 2003
- ¹²² Trouw, 3 mei 2003
- ¹²³ 'Vooruitstrevend en liberaal', oppositieverklaring D66, 25 juli 2002
- ¹²⁴ Trouw, 16 april 2003
- ¹²⁵ Interview Boris Dittrich, 22 april 2011; interview Thom de Graaf, 23 mei 2011, interview Lousewies van der Laan, 30 mei 2011, interview Alexander Pechtold, 8 september 2011
- ¹²⁶ Brief van de informateurs Hoekstra en Korthals Altes, 1 mei 2003, archief D66
- ¹²⁷ de Volkskrant, 16 mei 2003
- ¹²⁸ Interview Lousewies van der Laan, 30 mei 2011
- ¹²⁹ Interview Frans van Drimmelen, 26 april 2011; zie ook interview Boris Dittrich, 22 april 2011
- ¹³⁰ Interview Frans van Drimmelen, 26 april 2011
- ¹³¹ www.d66.nl, 16 mei 2003
- ¹³² Toelichting Tweede Kamerfractie Hoofdlijnenakkoord, www.d66.nl, 16 mei 2003
- ¹³³ Idem
- ¹³⁴ Idem
- ¹³⁵ 'Meedoen, meer werk, minder regels. Hoofdlijnenakkoord voor het kabinet CDA, VVD, D66', 16 mei 2003; Toelichting Tweede Kamerfractie Hoofdlijnenakkoord, www.d66.nl, 16 mei 2003
- ¹³⁶ www.d66.nl, 16 mei 2003
- ¹³⁷ Toelichting Tweede Kamerfractie Hoofdlijnenakkoord, www.d66.nl, 16 mei 2003; interview Thom de Graaf, 23 mei 2011

- ¹³⁸ Toelichting Tweede Kamerfractie Hoofdlijnenakkoord, www.d66.nl, 16 mei 2003
- ¹³⁹ Idem
- ¹⁴⁰ de Volkskrant, 16 mei 2003
- ¹⁴¹ Artikel 67, derde lid GW
- ¹⁴² Interview Dittrich, 22 april 2011
- ¹⁴³ 'Formatie, congres, referendum en procedures', 2 mei 2003, vertrouwelijk deel archief D66
- ¹⁴⁴ Idem
- ¹⁴⁵ Idem
- ¹⁴⁶ Congrestoespraak Alexander Pechtold, 18 mei 2003
- ¹⁴⁷ Trouw, 19 mei 2003
- ¹⁴⁸ Congrestoespraak Boris Dittrich, 18 mei 2003
- ¹⁴⁹ Interview Bert Bakker, 21 april 2011; interview Boris Dittrich, 22 april 2011; interview Frans van Drimmelen, 26 april 2011, interview Thom de Graaf, 23 mei 2011; interview Alexander Pechtold, 8 september 2011; interview Laurens-Jan Brinkhorst, 15 november 2011)
- ¹⁵⁰ Interview Boris Dittrich, 22 april 2011
- ¹⁵¹ Idem
- ¹⁵² Interview Thom de Graaf, 23 mei 2011
- ¹⁵³ Interview Lousewies van der Laan, 30 mei 2011
- ¹⁵⁴ Interview Boris Dittrich, 22 april 2011
- ¹⁵⁵ Interview Alexander Pechtold, 8 september 2011
- ¹⁵⁶ Interview Frans van Drimmelen, 26 april 2011
- ¹⁵⁷ Interview Alexander Pechtold, 8 september 2011
- ¹⁵⁸ Interview Frans van Drimmelen, 26 april 2011
- ¹⁵⁹ Idem
- ¹⁶⁰ Interview Eddy Schuyer, 11 november 2011
- ¹⁶¹ Idem
- ¹⁶² Interview Boris Dittrich, 22 april 2011
- ¹⁶³ Interview Alexander Pechtold, 8 september 2011
- ¹⁶⁴ Interview Boris Dittrich, 22 april 2011; interview Frans van Drimmelen, 26 april 2011; interview Alexander Pechtold, 8 september 2011
- ¹⁶⁵ Interview Bert Bakker, 21 april 2011; interview Boris Dittrich, 22 april 2011; interview Frans van Drimmelen, 26 april 2011
- ¹⁶⁶ Interview Thom de Graaf, 23 mei 2011
- ¹⁶⁷ Idem
- ¹⁶⁸ Ongedateerde nota Thom de Graaf, vertrouwelijk deel archief D66; e-mail Thom de Graaf aan Jan-Willem Holtslag, 22 mei 2003, vertrouwelijk deel archief D66; e-mail Thom de Graaf aan Boris Dittrich, 22 mei 2003, vertrouwelijk deel archief D66
- ¹⁶⁹ Interview Thom de Graaf, 23 mei 2011
- ¹⁷⁰ Interview Bert Bakker, 21 april 2011; interview Boris Dittrich, 22 april 2011
- ¹⁷¹ Interview Boris Dittrich, 22 april 2011; de Volkskrant, 5 januari 2004
- ¹⁷² Telefonisch interview Alexander Rinnooy Kan, 30 september 2011
- ¹⁷³ Interview Boris Dittrich, 22 april 2011
- ¹⁷⁴ Interview Bert Bakker, 21 april 2011; interview Lousewies van der Laan, 30 mei 2011, interview Alexander Pechtold, 8 september 2011
- ¹⁷⁵ Interview Frans van Drimmelen, 26 april 2011; interview Alexander Pechtold, 8 september 2011
- ¹⁷⁶ Interview Boris Dittrich, 22 april 2011
- ¹⁷⁷ Interview Thom de Graaf, 23 mei 2011
- ¹⁷⁸ Interview Boris Dittrich, 22 april 2011; interview Thom de Graaf, 23 mei 2011; interview Alexander Pechtold, 8 september 2011